

The role of development indicators in demographic changes and policy-making: with an emphasis on Iran

Asghar Mirfardi

Associate Prof. of Sociology, Sociology and Social Planning Department, College of Economics, Management and Social Sciences, Shiraz University, Shiraz, Iran.
amirfardi@shirazu.ac.ir

 0000-0002-1219-4485

Abstract

Using documentary and library methods, secondary analysis, and resources in the field of historical, demographic and developmental changes, this article has analyzed the role of development indicators in demographic changes and policy-making in the world and Iran. The main question of the article was what is the connection between demographic changes and development, and what scenario can be proposed for the population policy of a country like Iran? The findings showed that demographic indicators have changed in line with developmental changes and developed and developing countries of the world - including Iran - have different demographic indicators. Countries with high population growth have lower rates of success and human development than developed countries with lower population growth. In line with the second demographic transition, a type of cultural transition has occurred in family values and having children in less developed countries which affects the behavior of having children. Finally, population policy scenarios are presented in relation to the rate of population growth and the level of development of countries. The trend of economic, social, and demographic changes shows the necessity of a kind of contingent-comparative population policy. For a society like Iran, a stabilization scenario for a "dynamic balance" is proposed.

Keywords: Demographic change, Development, Population policy, World, Iran.

E-ISSN: 2588-655X / Center for Strategic Research / The Socio-cultural Strategy Journal of Rahbord

Journal of "Rahbord -E- Ejtemaei Farhangi" © 11 years by Center for Strategic

research is licensed under [CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

 10.22034/SCS.2023.393589.1428

نقش شاخص‌های توسعه‌ای در تحولات و سیاست‌گذاری جمعیتی: با تأکید بر ایران

اصغر میرفردی

دانشیار جامعه‌شناسی، بخش جامعه‌شناسی و برنامه‌ریزی اجتماعی، دانشکده اقتصاد، مدیریت و علوم اجتماعی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

amirfardi@shirazu.ac.ir

 0000-0002-1219-4485

چکیده

این مقاله با روش‌های اسنادی و کتابخانه‌ای، تحلیل ثانوی و با بهره‌گیری از منابع پیرامون تحولات تاریخی، جمعیتی و توسعه‌ای به تحلیل نقش شاخص‌های توسعه‌ای در تحولات و سیاست‌گذاری جمعیتی پرداخته است. پرسش اصلی مقاله این است که چه پیوندی بین تحولات جمعیتی و توسعه‌ای وجود دارد و چه سناریویی برای سیاست جمعیتی کشوری چون ایران می‌توان پیشنهاد کرد؟ یافته‌ها نشان می‌دهد که شاخص‌های جمعیتی همراستا با تحولات توسعه‌ای دچار تحول شده است و کشورهای توسعه‌یافته و توسعه‌نیافته جهان - از جمله ایران - از شاخص‌های جمعیتی متفاوتی برخوردارند. کشورهای با رشد جمعیت بالا از شاخص‌های کامیابی و توسعه انسانی پایین‌تری نسبت به کشورهای توسعه‌یافته که رشد جمعیت کمتری دارند، برخوردارند. همراستا با گذار دوم جمعیتی، گونه‌ای از گذار فرهنگی در ارزش‌های خانوادگی و فرزندآوری در کشورهای کمتر توسعه‌یافته رخ داده است که بر رفتار فرزندآوری اثرگذار است. در پایان سناریوهای سیاست جمعیتی در پیوند با میزان رشد جمعیت و سطح توسعه کشورها ارائه شده است. روند دگرگونی‌های اقتصادی، اجتماعی و جمعیتی، ضرورت گونه‌ای از سیاست اقتضایی - تطبیقی جمعیتی را نشان می‌دهد. در این راستا، برای جامعه‌ای همچون ایران، سناریوی تثبیتی برای «توازن پویا» پیشنهاد می‌شود.

کلیدواژه‌ها: تحول جمعیتی، توسعه، سیاست جمعیتی، جهان، ایران.

شاپای الکترونیک: ۲۵۸۸-۶۵۵X / پژوهشکده تحقیقات راهبردی / فصلنامه علمی راهبرد اجتماعی فرهنگی

CC BY 4.0

 10.22034/SCS.2023.393589.1428

مقدمه و بیان مسئله

جمعیت و تحولات اقتصادی و اجتماعی از موضوع‌های کهن زندگی بشر است که پیش از پدیدار شدن مفهوم توسعه در چهارچوب گفتارهای دیگری بیان می‌شدند. افلاطون در دوران باستان به تعادل بین اندازه جمعیت و دولت کامل پرداخته بود (بهنام، ۱۳۴۶). یکی از ویژگی‌های مدیریت جوامع در دوران معاصر، سیاست‌گذاری‌های راهبردی در حوزه‌های کلان برای زیست توسعه‌مدار و همراه با رفاه و آسایش عمومی است. چنین سیاست‌گذاری‌های راهبردی در زمینه‌های آموزشی، بهداشت و درمان، اشتغال، امور زیربنایی و بخش‌های اقتصادی انجام می‌شود (میرفردی، صادقی و مرادی، ۱۳۹۸). مدیریت جمعیتی نیز از موضوع‌های مهم و راهبردی است که جوامع توسعه‌یافته، به‌سان یک محور بنیادی و پویا، در حوزه سیاست‌گذاری بدان می‌پردازند (Demeny, 2003). برداشت‌های گوناگونی از رشد جمعیت در بین اندیشمندان جمعیتی و توسعه‌ای وجود دارد؛ دیدگاه بدبینان، خوش‌بینان و بی‌طرف‌ها درباره نقش جمعیت در توسعه از مهمترین دیدگاه‌های این حوزه است (میرزایی، ۱۳۸۴؛ صادقی، ۱۳۹۱). هر رویکرد، برنامه و سیاست جمعیتی ویژه‌ای را پیشنهاد می‌کند. سیاست‌های کنترلی، تشویقی و مداخله نکردن در امر جمعیت مورد توجه رویکردهای یاد شده‌اند.

تفاوت قابل ملاحظه‌ای بین میزان رشد جمعیت در کشورهای توسعه‌نیافته و توسعه‌یافته وجود دارد. در دهه آغازین قرن بیست‌ویکم، میانگین رشد سالانه جمعیت در کشورهای توسعه‌نیافته ۲/۱ درصد و در کشورهای توسعه‌یافته ۰/۶ درصد بود (سمیعی‌نسب و ترابی، ۱۳۸۹). تفاوت جمعیتی این کشورها تا اندازه زیادی به دگرگونی‌های توسعه‌ای، نوع سیاست‌های جمعیتی و همچنین باورهای مردم این دو دسته جوامع وابسته است.

جوامع توسعه‌یافته و در پی آن جوامع توسعه‌نیافته از دهه‌ها پیش در حال تجربه گذار سنی هستند (صادقی، ۱۳۹۱). یکی از دغدغه‌های جوامع کنونی، سالمندی جمعیت است. همراه با تحولات توسعه‌ای، دگرگونی در سبک زندگی و کاهش باروری نرخ سالمندی در جهان رو به افزایش است. داده‌های جهانی جمعیت به‌ویژه در کشورهای توسعه‌یافته نشانگر روند پیر شدن جمعیت این دسته از کشورها است، روندی که در آینده گریبانگیر کشورهای توسعه‌نیافته نیز خواهد شد. توسعه در جهان به‌گونه‌ای همراستا با پیر شدن جمعیت جهان شده است (Lloyd-Sherlock, 2010).

در سال ۲۰۲۱ میانگین باروری برای هر زن در سن باروری در جهان ۲/۳ فرزند بود، در حالی که در سال ۱۹۵۰ این نرخ ۵ فرزند برای هر زن بود. پیش‌بینی می‌شود این نرخ در سال ۲۰۵۰ با روند کاهشی به ۲/۱ فرزند برای هر زن برسد (United Nations, 2022). با این روند، میانگین سنی در جهان نیز افزایش می‌یابد و مسئله سالمندی جمعیت، گسترده‌تر می‌شود.

جامعه ایران در چند دهه گذشته با دگرگونی‌های گسترده جمعیتی روبه‌رو بوده است. کاهش میزان باروری، افزایش میانگین سنی ازدواج و افزایش گسترده جمعیت شهری از جمله این دگرگونی‌ها هستند (ایران محبوب و میرفردی، ۱۳۸۲؛ مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵). با وجود مطالعات گوناگون در حوزه‌های جمعیت و توسعه (میرزایی و عسکری ندوشن، ۱۳۸۵؛ محمودی و مشفق، ۱۳۸۸؛ صادقی، ۱۳۸۸؛ مشفق و میرزایی، ۱۳۸۹؛ میرزایی، ۱۳۸۹)، وضعیت تعامل یا همجواری تحولات توسعه‌ای و جمعیتی هنوز به عنوان یک مسئله اجتماعی نیاز به تحلیل علمی دارد. با وجود این مطالعات، شناخت علمی کافی از پیوند شاخص‌های توسعه و تحولات جمعیتی به‌ویژه درباره جامعه ایران وجود ندارد. پیوند بین سیاست‌گذاری جمعیتی و شرایط توسعه‌ای در جوامع با شاخص‌های متفاوت جمعیتی و توسعه‌ای روشن نیست. در این زمینه ضرورت دارد، جمعیت، تحولات آن و سیاست‌گذاری مناسب برای مدیریت جمعیت از زوایای گوناگون تاریخی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی ارزیابی شود. در این راستا، این مقاله بر آن است تا به این مسئله بپردازد که پیوند تحولات جمعیتی و شاخص‌های توسعه چگونه است؟ سیاست جمعیتی مناسب برای وضعیت‌های گوناگون توسعه‌ای و جمعیتی چیست؟ بررسی سیاست جمعیتی متناسب با شرایط توسعه‌ای و جمعیتی، به دلیل دگرگونی در شرایط توسعه‌ای و جمعیتی جهان و به‌ویژه کشورهای جهان سوم و همچنین اختلاف دیدگاه درباره جمعیت و اولویت‌های سیاست جمعیتی ضرورت دارد. جمعیت با پیشینه و تحولات تاریخی، زمینه‌های فرهنگی، نهادهای اجتماعی، ساختارهای سیاسی، ویژگی‌های اقلیمی و مزیت‌ها و تنگناهای اقتصادی یک جامعه پیوند دارد و شناخت واقع‌بینانه تحولات و سیاست‌گذاری آن بدون توجه به زمینه‌های گوناگون یادشده، دست‌یافتنی نیست. در این مقاله، چگونگی پیوند تحولات جمعیتی و شاخص‌های توسعه‌ای همچون توسعه انسانی و شاخص کامیابی کشورهای گوناگون تحلیل می‌شوند.

هدف و پرسش‌های پژوهش

بررسی پیوند تحولات جمعیتی و توسعه‌ای جهان و ایران و ارائه سیاست جمعیتی متناسب با شاخص‌های جمعیتی و توسعه‌ای از اهداف این مقاله است. بر پایه ادبیات تجربی و نظری پژوهش، این مقاله، در پی پاسخ به این پرسش‌ها است: ۱- جمعیت جهان و ایران در سده‌های گذشته چه تحولاتی را تجربه نموده است؟ ۲- شاخص‌های توسعه انسانی و کامیابی کشورها با توجه به شاخص‌های جمعیتی چه تفاوتی دارند؟ ۳- چه سیاست جمعیتی متناسب با شاخص‌های جمعیتی و توسعه‌ای به‌ویژه برای ایران می‌توان پیشنهاد داد؟

۱. پیشینه پژوهش

رابینسون و سرینیواسان^۱ (۱۹۹۷) نشان داده‌اند که تعامل بین رشد اقتصادی، پویایی جمعیت و استفاده از منابع امری پیچیده است و نتیجه مشترک درون‌زای کل فرایند تکامل و توسعه سیستم اقتصادی و اجتماعی است. شولتز^۲ (۲۰۰۷)، با استناد به یافته‌های اقتصاددانان نشان داد «اثرات متقابل» باروری بر رفاه خانواده به‌طور قابل ملاحظه‌ای کمتر از برآوردهای انجام شده است. صادقی (۱۳۹۲) در بررسی دیدگاه جمعیتی ابن‌خلدون، نشان داد که ابن‌خلدون با معرفی ابعاد و مؤلفه‌های رشد جمعیت و گذار جمعیتی در بستر توسعه، بر تعامل پویا بین جمعیت و توسعه تأکید داشته است. همچنین، از دیدگاه ابن‌خلدون تأثیر مثبت یا منفی رشد جمعیت بر توسعه و رفاه، به ساختار و کیفیت جمعیت و نیز شرایط ساختاری جامعه بستگی دارد.

خانی و نصرالهی (۱۳۹۲) در مطالعه‌ای مروری نشان دادند که رشد جمعیت در کشورهای توسعه‌نیافته نوآوری را افزایش می‌دهد. منصوریان و همکاران (۱۳۹۴) نشان دادند که زمینه‌های اقتصادی بیشترین تأثیر را بر رشد جمعیت شهر تهران داشته است و مجموعه عوامل فرهنگی و اجتماعی، زیرساختی و امکانات شهری و جغرافیایی در جایگاه‌های بعدی هستند. بنت و زیدی^۳ (۲۰۱۶) نشان دادند که از نظر شاخص‌های بهداشتی، امید به زندگی و آموزش بین زنان مناطق کمتر توسعه‌یافته با درآمد پایین با زنان مناطق توسعه‌یافته و با درآمد بالا تفاوت معناداری وجود دارد و کیفیت زندگی مناطق کمتر توسعه‌یافته و با درآمد پایین، پایین‌تر از مناطق توسعه

1. Robinson & Srinivasan

2. Schultz

3. Bennett & Zaidi

یافته است. ژه، یانگ و ژانگ^۱ (۲۰۱۸) نشان دادند خانواده‌های مسن‌تر چینی که تعداد کمتری فرزند دارند، بیشتر پس‌انداز می‌کنند. مطالعه کریمی و واعظزاده (۱۳۹۹) در شهر کرمانشاه نشان داد که محلات محروم در زمینه‌های فرهنگی، اقتصادی، فراغتی، ذائقه و مدیریت بدن، با وجود تفاوت‌های اندک، به‌طور نسبی از گونه‌های همانندی برخوردارند که ویژگی اصلی آن فقر و محرومیت است. مطالعه چن^۲ (۲۰۲۱) در ویتنام درباره سوء تغذیه و سیاست‌های جمعیتی نشان داد که نقض سیاست دو فرزند و ویتنام (یعنی داشتن بیش از دو فرزند) ممکن است باعث کاهش قد و وزن کودکان ۵ ساله ویتنامی شود. تقی‌نژاد، غمامی و عزیز (۱۳۹۹) در بررسی حقوقی قانون افزایش جمعیت، نشان دادند که قانون‌گذار باید با اصلاح مقررات تأمین اجتماعی، مالیاتی، اعطای تسهیلات و کمک‌های اقتصادی و اجتماعی «منطقه‌گرایی» موجبات افزایش جمعیت را با ملاحظه توزیع موزون و متناسب فراهم آورد. جنادله و رهنما (۱۴۰۰) در مطالعه‌ای روند تحولات در جوامع اروپایی و ایران را مرور نموده و نشان دادند که تحولات جدید در حوزه جمعیت و فرزندآوری، نوعی تطبیق با شرایط ساختاری است.

در مطالعات پیشین نتایج گوناگونی از پیوند بین جمعیت و توسعه گزارش شده است. در برخی از مطالعات به نقش جمعیت فعال و جوان در پیشبرد اهداف توسعه‌ای پرداخته شده است. در مجموع، مطالعات پیشین به‌گونه‌ای به پیوند جمعیت و توسعه پرداخته‌اند. باوجوداین، کمتر به سیاست‌های جمعیتی در پیوند با کنش دو سویه این متغیرها پرداخته شده است. مقایسه کشورهای توسعه‌یافته و توسعه‌نیافته در زمینه پیوند یا همجواری شاخص‌های جمعیتی و توسعه‌ای کمتر توجه شده است.

۲. ملاحظه‌های نظری

۲-۱. تعریف مفاهیم

شاخص توسعه انسانی: شاخص توسعه انسانی از دهه ۱۹۹۰ میلادی با تلاش سن^۳ و همکاران توسط دفتر توسعه سازمان ملل برای کشورهای جهان ارزیابی شد. در این شاخص، زیرشاخص‌هایی همچون آموزش، درآمد سرانه و امید زندگی ارزیابی و محاسبه می‌شوند (میرفردی، ۱۳۸۵).

1. Ge, Yang, & Zhang

2. Chen

3. Sen

شاخص کامیابی: کامیابی شاخصی کیفی در میزان رفاه و توسعه یک کشور است، با بررسی بیش از ۹۸ عامل در قالب ۱۲ زیر شاخص ایمنی و امنیت، آزادی شخصی، حکمرانی، سرمایه اجتماعی، محیط سرمایه‌گذاری، شرایط کسب و کار، دسترسی به بازار و امور زیربنایی، کیفیت اقتصادی، شرایط زندگی، بهداشت و سلامت، آموزش و محیط طبیعی بر آن است تا سیمایی از میزان و عمق رفاه و توسعه را در هر جامعه ارائه کند.

سیاست‌گذاری جمعیتی: سیاست‌گذاری جمعیتی به معنای هر گونه روشی است که دولت‌ها برای تغییر در کمیت و ترکیب جمعیت به کار می‌بندند، خواه با تغییر در میزان ولادت و یا تغییر در سیاست مهاجرتی باشد (نقل شده در Ined, 2023).

۲-۲. مبانی نظری

۲-۲-۱. حوزه جمعیت

در حوزه جمعیت از سده‌های پیشین دو رویکرد خوشبینانه و بدبینانه درباره افزایش جمعیت وجود داشته است. بدبینان که سرآمد آنها رابرت مالتوس^۱ (۱۸۰۳) بود، رشد جمعیت را به دلیل کمبود مواد غذایی، زیانبار می‌دانستند و با توصیه‌های اخلاقی باورمندان خود را به داشتن فرزند کمتر و یا حتی نداشتن فرزند سفارش و یا وادار می‌کردند. خوش‌بینان با باور به گنجایش طبیعی زمین برای تولید خوراک و همچنین گنجایش سرمایه‌های انسانی برای تولید دانش و فناوری؛ افزایش جمعیت را نه تنها تهدید نمی‌دانند بلکه آن را فرصتی برای شکوفایی اقتصادی جامعه می‌پندارند (سرای، ۱۳۹۱: ۱۲۵). پیشتاز دیدگاه خوش‌بین‌ها به افزایش جمعیت، هارود^۲ (۱۹۳۹) بود که باور داشت رشد بالای جمعیت، زمینه رشد اقتصادی است. سایمون^۳ (۱۹۸۰)، یکی از شناخته‌شده‌ترین اندیشمندان این رویکرد و منتقد دیدگاه مالتوس بود. بوزروپ^۴ (۱۹۸۱)، همراستا با سایمون، استدلال کرد که رشد جمعیت به‌جای آنکه آن را به فلاکت بکشاند، در عمل می‌تواند موجب نوآوری شود و استانداردهای زندگی را ارتقاء بخشد. کوزنتز^۵ (۱۹۶۷) اقتصاددان، جمعیت‌های بزرگ را زمینه تولید اندیشه و ارتقاء دانش می‌داند که می‌توانند به توسعه بیانجامند. نظریه

1. Malthus
2. Harrod
3. Simon
4. Boserup
5. Kuznets

گذار دوم جمعیت‌شناختی از نظریه‌های برجسته در زمینه دگرگونی در نظام خانواده به‌ویژه ازدواج و رفتار باروری است. ازدواج در سن بالا، کاهش نسبت خانواده‌های با ازدواج، کاهش باروری و فرزندخواهی و .. (Lesthaeghe, 1998) از جمله پیامدهای این نوع گذار جمعیت‌شناختی است که از نیمه دوم قرن بیستم، آمریکا و برخی از کشورهای اروپایی آن را تجربه نمودند. دگرگونی در نظام‌های ارزشی از موضوع‌هایی است که برخی آن را زمینه دگرگونی در خانواده و وضعیت فرزندآوری می‌دانند. اینگلهارت در مطالعات خود گذر از ارزش‌های مادی به فرامادی (اینگلهارت، ۱۳۷۳) و تأثیر آن بر ارزش‌های سنتی همچون ارزش‌های حوزه خانواده را نشان داد (Inglehart & Baker, 2010). لستهیگ (۲۰۱۰) نیز تأثیر این دگرگونی‌ها را بر شکل خانواده نشان داد.

۲-۲-۲. حوزه توسعه

به باور تودارو^۱ «توسعه را باید جریانی چندبُعدی دانست که مستلزم تغییرهای اساسی در ساخت اجتماعی، طرز تلقی عامه مردم و نهادهای ملی و نیز تسریع رشد اقتصادی، کاهش نابرابری و ریشه‌کن کردن فقر مطلق است» (تودارو، ۱۳۹۱: ۱۳۵). یکی از دیدگاه‌های برجسته درباره توسعه، دیدگاه نوسازی است که در بُعدهای اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، روانی و سیاسی به فرایند دگرگونی از ساخت سنتی به ساخت نوین می‌پردازد. شهرنشینی، آموزش و پرورش، جهت‌گیری افراد، پایگاه اجتماعی، خانواده، ساختار و روابط خانوادگی، بهداشت، ویژگی‌های جمعیتی همچون زادوولد و مرگ‌ومیر، طلاق، ازدواج، مهاجرت، امکانات رفاهی و فراغتی و در فرایند نوسازی اجتماعی دچار دگرگونی می‌شوند (میرفردی، ۱۳۹۶). نظریه کنش پارسونز، با تفکیک خرده‌نظام‌های اجتماعی (اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی)، کارکردهای ویژه‌ای را برای هر کدام از آنها در نظر می‌گیرد (Giddens & Turner, 1993). با وجود این تفکیک و تمایز بین خرده‌نظامها و کارکردهای آنها؛ گونه‌ای از هماهنگی کارکردی و همچنین هم‌تغییری بین آنها وجود دارد (Parsons, 1951). توسعه در کوتاه‌مدت بر کاهش فقر و در بلندمدت بر بهبود تدریجی رفاه مردم عادی دلالت دارد که همان توسعه انسانی است (هینز، ۱۳۹۰، ص. ۳۰۵). مفهوم توسعه انسانی بر جنبه‌هایی از زندگی مردم تأکید می‌کند که فراتر از بعد اقتصادی و دربرگیرنده بهداشت، آموزش، سوادآموزی، روابط اجتماعی و کیفیت زندگی است.

1. Todaro

برنامه توسعه ملل متحد می‌گوید که توسعه انسانی یک «مفهوم پیچیده از توسعه بر مبنای اولویت‌ها رفاه انسانی است که هدف آن تضمین و گسترش هزینه‌های مردم برای برابری هرچه بیشتر فرصت‌ها برای تمام مردم جامعه و توانمندسازی آنان است، به صورتی که آنها در فرایند توسعه مشارکت کرده و از آن بهره‌مند شوند» (UNDP, 1996, p.5). کینگزلی دیویس (۱۹۶۳) در نظریه خود با عنوان «نظریه تغییرات و واکنش‌های جمعیتی»، نوسازی را عامل مهمی در گذار باروری می‌داند.

۲-۳. حوزه سیاست‌گذاری

متون علمی، سیاست را به‌عنوان هنر راهبری یک دولت تعریف کرده و تأکید می‌کنند که سیاست والاترین فعالیتی است که دیگر فعالیت‌ها را دربرمی‌گیرد (ساروخانی، ۱۳۷۵: ۶۱). سیاست با بهره‌گیری از برنامه‌ریزی در پی دستیابی به اهداف کلان است. در نیمه دوم قرن بیستم، کند شدن نرخ بسیار بالای رشد جمعیت و مداخله‌گرایی گسترده دولت‌ها در حوزه جمعیتی رخ داد (Chasteland, 1983). این مداخله‌ها در قالب سیاست‌های جمعیتی بکار گرفته شدند و تغییرات قابل توجهی در توزیع و ترکیب جمعیت و گروه‌های سنی داشتند. سیاست‌گذاری در حوزه جمعیت به دوران پیش از جنگ جهانی دوم در کشورهای اروپای غربی برمی‌گردد. این دوره که مشهور به عصر طلایی^۱ بود، تحولات اقتصادی، اجتماعی و جمعیتی را تجربه نمود و به گسترش دولت‌های رفاه انجامید (Walker, 2016). سیاست‌های جمعیتی در درجه اول پاسخی به پیامدهای پیش‌بینی شده باروری و مرگ و میر، و در درجه دوم به مهاجرت داخلی و بین‌المللی است که اندازه، ترکیب سنی و توزیع منطقه‌ای جمعیت را نیز اصلاح می‌کند (Schultz, 1988). شناخته شده‌ترین هدف‌های تدوین و به‌کارگیری سیاست جمعیتی شامل این مواردند: (۱) افزایش یا کاهش جمعیت، (۲) توزیع جغرافیایی منطقی جمعیت، (۳) تنظیم مهاجرت‌های خارجی به‌ویژه مهاجرت جمعیت فعال و نیز نظارت بر بهبود نسل. جنبه کمی این سیاست‌ها افزایش یا کاهش جمعیت و جنبه کیفی آنها، بهداشت و تندرستی جمعیت‌ها و نظارت بر امر ازدواج را مورد توجه قرار می‌دهد (معزی، ۱۳۷۱: ۱۱۵). سیاست‌های جمعیتی دایره گسترده‌تری از مسائل جمعیتی را دربرمی‌گیرند. «دولت ممکن است تأثیرگذاری بر تحول جمعیتی را به طرق گوناگون در برنامه کار خود قرار دهد. در این حالت دخالت دولتی از جهاتی مثل حمایت از بهداشت عمومی،

1. Golden age.

تشویق مولید، حمایت خانواده، وضع قوانین مربوط به سقط جنین و کنترل مولید و نیز کنترل مهاجرت در داخل و خارج از مملکت است» (پرسا، ۱۳۶۳، ۱۰۵).

مرور ادبیات نظری نشان داد که توسعه پدیده‌ای چندبعدی است و از زمینه‌های گوناگون تأثیر پذیرفته و بر زمینه‌های گوناگون اقتصادی و اجتماعی نیز تأثیر می‌پذیرد. توسعه را می‌توان «هر گونه دگرگونی برای بهبود کیفیت زندگی انسانی، دامنه و توانمندی‌های گزینش برای بهتر زیستن» دانست. جمعیت نیز به‌سان یک امر اجتماعی جوانب گوناگونی دارد. دیدگاه‌های متفاوتی درباره نقش جمعیت در تحولات اقتصادی و توسعه‌ای و همچنین پیوند توسعه و جمعیت از زمان مالتوس تاکنون ارائه شده است. به استناد نظریه‌های جمعیتی و به‌ویژه بر پایه دیدگاه گذار دوم جمعیتی (Lesthaeghe, 1998)، دگرگونی‌های نوینی در سبک زندگی خانوادگی، ازدواج و فرزندآوری ایجاد شد. از سوی دیگر، در دیدگاه‌ها و تحلیل‌های متأخر جمعیت و توسعه، به ترکیب سنی جمعیت و ویژگی‌های اقتصادی و اجتماعی جمعیت و جامعه، توجه شده است و تغییرهایی در نوع تحلیل جمعیت و توسعه پدیدار شده است. گذار سنی و پنجره جمعیتی از مفاهیمی است که چنین تغییر دیدگاهی را درباره جمعیت و توسعه نشان می‌دهند.

تحلیل پیوند بین توسعه و جمعیت با توجه به ابعاد پیچیده و چندگانه آنها، نیازمند مطالعه راهبردی و بین‌رشته‌ای و ملاحظه ویژگی‌های ساختاری در زمینه‌های تاریخی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی است. این مقاله، با بهره‌گیری از ادبیات نظری به‌ویژه دیدگاه گذار دوم جمعیت‌شناختی و پیشینه پژوهش به تحلیل پیوند بین ویژگی‌های جمعیتی و شاخص‌هایی توسعه‌ای پرداخته است و سناریوهای پیشنهادی سیاست جمعیتی با توجه به شاخص‌های جمعیتی و توسعه‌ای ارائه نموده است. بدین منظور، پس از مرور تاریخ تحولات جمعیتی در جهان، شاخص‌های جمعیتی و توسعه‌ای (توسعه انسانی و کامیابی) در ایران و جهان مرور شده و سپس سیاست جمعیتی متناسب با ویژگی‌های جمعیتی و توسعه‌ای ارائه شده است.

۳. روش پژوهش

۳-۱. روش اسنادی و کتابخانه‌ای و تحلیل ثانوی

این مطالعه با روش اسنادی و کتابخانه‌ای، تحلیل ثانوی و با بهره‌گیری از منابع درباره تحولات تاریخی، جمعیتی و توسعه‌ای در سال ۱۴۰۰ انجام شد.

۳-۲. ابزار گردآوری داده‌ها

داده‌های جمعیتی به شیوه فیش‌برداری از درگاه‌های معتبر جهانی (سایت‌های وابسته به سازمان ملل متحد و مؤسسه لگاتوم^۱) و درگاه مرکز آمار ایران و همچنین برخی منابع تاریخی به دست آمدند. داده‌های شاخص‌های توسعه انسانی^۲ از گزارش‌های برنامه توسعه سازمان ملل متحد و شاخص کامیابی^۳ از داده‌های مؤسسه لگاتوم استخراج شدند. داده‌های جمعیتی جهانی از گزارش‌های جمعیتی سازمان ملل و داده‌های جمعیتی ایران از گزارش‌های آماری مرکز آمار ایران استخراج و مورد تحلیل قرار گرفتند.

۳-۳. اعتبار و پایایی

اعتبار و پایایی داده‌های مورد تحلیل وابسته به اعتبار و پایایی داده‌های سازمان‌های ذیربط (مرکز آمار ایران و سازمان‌های جهانی وابسته به سازمان ملل متحد و مؤسسه لگاتوم) است. با توجه به روشمندی و دقت سازمانی این مؤسسه‌ها، داده‌های آنها از اعتبار و اعتماد بالایی برخوردار است.

۳-۴. روش تجزیه و تحلیل داده‌ها

از روش توصیفی-تحلیلی و تحلیل ثانوی برای تحلیل متون و داده‌های تحولات و شاخص‌های توسعه‌ای و جمعیتی استفاده شد. برای تحلیل داده‌ها به شکل تحلیل ثانوی، در هر یک از شاخص‌های توسعه انسانی و کامیابی، بر پایه فهرست ارائه شده از سوی دفتر توسعه سازمان ملل و مؤسسه لگاتوم، نمونه‌هایی از سه دسته کشورهای با رتبه‌های سطح بالا، میانی و پایانی سطح توسعه انسانی و کامیابی شناسایی و شاخص‌های جمعیتی آنها نیز استخراج و تحلیل شد.

در این مقاله شاخص توسعه انسانی به صورت رتبه، نمره کل و شاخص‌های کمی هر یک از عناصر زیرمجموعه برای کشورهای منتخب به تفکیک سطح توسعه، گزارش و همراه با شاخص جمعیتی کشورهای یاد شده تحلیل شدند. برای شاخص کامیابی نیز رتبه جهانی کامیابی به همراه زیرشاخص‌های کامیابی برای کشورهای قرار گرفته در سطوح بالا، میانه و بالا و همچنین نرخ رشد جمعیت آنها گزارش و تحلیل شدند.

1. Legatum Institute
2. Human Development Index
3. The Prosperity Index

۴. یافته‌ها

در این بخش، یافته‌های برآمده از داده‌های جمعیتی و منابع مرتبط گزارش می‌شوند. برای دستیابی به شناخت جامع درباره جمعیت و توسعه، در آغاز مروری بر تحولات جمعیتی در گذر تاریخ انجام می‌شود. در گام بعدی، شاخص‌های توسعه انسانی و کامیابی کشورها با توجه به شاخص‌های جمعیتی آنها تحلیل می‌شود و سپس سیاست جمعیتی متناسب با شاخص‌های جمعیتی و توسعه‌ای به‌ویژه برای ایران پیشنهاد می‌گردد.

۴-۱. تحولات جمعیتی جهان در گذر تاریخ

واکاوی تحولات تاریخی زندگی بشر نشان می‌دهد که رشد جمعیت تا پیش از انقلاب صنعتی و تحولات ناشی از آن، پایین بوده است و در هنگامه بیماری‌های همه‌گیر، قحطی و یا حتی جنگ‌ها رشد جمعیت منفی می‌شد. فراز و فرود جمعیت جهان در گذشته در پیوند نزدیک با بیماری‌های همه‌گیر، قحطی، بلایای طبیعی و جنگ‌های ویرانگر بود. ویلیام مکنیل^۱ (۱۹۷۷) در کتاب خود با عنوان «وباها و مردمان^۲» به نقش بیماری‌ها در تحولات جمعیتی در گذر تاریخ پرداخته است. وی درباره نقش بیماری‌ها در تاریخ زندگی بشر می‌نویسد: «تاریخ سیاسی هر مملکت و پیروزی‌ها و شکست‌های آن با سطح زندگی و تندرستی مردمان آن مملکت تناسب مستقیم دارد و مورخان از درک این رابطه غافل مانده‌اند». بیماری‌های همه‌گیر، جنگ‌های ویرانگر، قحطی و شرایط و بلایای طبیعی همچون خشکسالی، سیل، زلزله و ... از عوامل و زمینه‌های کاهش جمعیت بوده‌اند. جنگ‌ها افزون بر آسیب‌های اقتصادی-اجتماعی، تلفات انسانی زیادی داشتند. ایران به‌عنوان کشور جهان سومی، رخدادهای گوناگون تاریخی را از سر گذرانده است و مرگ‌ومیرهای ناشی از جنگ، بیماری‌های همه‌گیر، قحطی، خشکسالی، سیل و زلزله را تجربه نموده است. از جمله بیماری‌های همه‌گیر در تاریخ ایران، می‌توان به بیماری وبا در سال‌های ۷۷۱ و ۸۰۹ هجری قمری در تبریز، بیماری وبا همراه با طاعون در سال ۸۳۸ هجری قمری در هرات و بیماری وبا در پایان قرن سیزدهم خورشیدی اشاره نمود. این بیماری‌ها تلفات انسانی زیادی داشتند. از سال ۱۳۲۱ خورشیدی و در هنگامه جنگ جهانی دوم و آمدن نیروهای روس، انگلیس و گروهی از اسیران لهستانی آنها به ایران، بیماری تیفوس در

1. McNeill

2. Plagues and peoples

کشور شیوع یافت (میرصالحیان و دلوند، ۱۳۹۷). شرایط بحرانی آن سال‌ها موجب شد، شیوع این بیماری وضع رقت‌باری را برای جامعه ایران پدید آورد. اگرچه در برخی از جنگ‌ها همچون حمله مغول به ایران، قتل‌عام‌های گسترده‌ای انجام می‌شد (اقبال آشتیانی، ۱۳۸۹)، تلفات بیماری‌های همه‌گیر که گاهی با قحطی همراه می‌شد، بیشتر از برخی جنگ‌ها بود. در جدول ۱ برخی از مهمترین بیماری‌های همه‌گیر جهانی در گستره تاریخ و پیامدهای آنها آمده است (جدول ۱).

جدول (۱): مهمترین بیماری‌های همه‌گیر جهانی در گستره تاریخ و پیامدهای آنها

ردیف	نام بیماری	دوره زمانی شیوع (سال میلادی)	خاستگاه	حوزه جغرافیایی شیوع	تعداد قربانیان	پیامدهای دیگر
۱	طاعون وستنین (طاعون خیارکی)	از ۵۴۱ تا ۷۵۰	امپراتوری بیزانس	امپراتوری بیزانس و دیگر مناطق جهان	۳۰ تا ۵۰ میلیون نفر (نزدیک نیمی از جمعیت جهان)	تضعیف امپراتوری بیزانس
۲	طاعون سیاه	از ۱۳۴۷ تا ۱۳۵۱	مناطق شرقی جهان	همه مناطق جهان	۲۰۰ میلیون نفر	کاهش برده‌داری، افزایش فرصت شغلی
۳	آبله	از قرن ۱۵ تا ۱۷	انتقال توسط مهاجران اروپایی به آمریکا	قاره آمریکا	۲۰ میلیون نفر (۹۰ درصد از جمعیت آمریکا)	مستعمره شدن مناطق خالی شده از جمعیت
۴	وبا	از ۱۸۱۷ (در کل ۷ نوبت رخ دارد. نوبت هفتم از ۱۹۴۱ تاکنون)	هند	سراسر جهان	میانگین سالانه ۲۱،۱۴۳ نفر	تأثیر زیاد بر کشورهای فقیر
۵	آنفلوآنزای اسپانیایی	از ۱۹۱۸ تا ۱۹۱۹	اسپانیا	سراسر جهان	۵۰ میلیون نفر	گسترش دانش پزشکی برای بهداشت عمومی
۶	آنفلوآنزای هنگ‌کنگی	از ۱۹۶۸ تا ۱۹۷۰	هنگ‌کنگ	سراسر جهان	نزدیک یک میلیون نفر	توجه جدی به واکسیناسیون
۷	ایدز	از ۱۹۸۱ تاکنون	سراسر جهان	۳۲ میلیون نفر تا سال ۲۰۲۰	انجام پژوهش علمی در این حوزه
۸	سارس	از ۲۰۰۲ تا ۲۰۰۳	چین	۲۶ کشور جهان	۷۷۴ نفر	افزایش آگاهی مردم درباره ویروس‌ها
۹	آنفلوآنزای خوکی	از ۲۰۰۳ تا ۲۰۱۰	قاره آمریکا	سراسر جهان	در سال نخست بین ۱۵۱ تا ۵۷۵ هزار نفر	آگاهی از آسیب‌پذیری در برابر ویروس‌ها

ردیف	نام بیماری	دوره زمانی شیوع (سال میلادی)	خاستگاه	حوزه جغرافیایی شیوع	تعداد قربانیان	پیامدهای دیگر
۱۰	ایولا	از ۲۰۰۴ تا ۲۰۱۶	گینه	برخی کشورهای غرب آفریقا	۱۱.۳۲۵ نفر	تأثیر اقتصادی و بهداشتی بر کشورهای فقیر
۱۱	ویروس کرونا	از ۲۰۱۹ تاکنون	چین	سراسر جهان	تا ۱۷ مرداد ۱۴۰۰ تعداد ۴,۳۰۴,۰۲۵ نفر	مشکلات اقتصادی- اجتماعی

منبع: (جمع‌بندی نگارنده از: Centers for Disease Control and Prevention, 2021)

دگرگونی در جمعیت جهان از نیمه دوم قرن بیستم، ترکیب نوینی بدان داده است. افزایش جمعیت سالخورده از ویژگی‌های کنونی و آینده جمعیت جهانی است. وضعیت جمعیتی کشورهای توسعه‌یافته پیامد تحولاتی است که حداقل طی یک قرن صورت گرفته و رشد جمعیتی اندک یا منفی همراه با ساختاری سالخورده برای آنها ایجاد کرده است. پیش‌بینی می‌شود بین سال‌های ۲۰۱۰ تا ۲۰۵۰ میزان سالخوردگی جمعیت کشورهای توسعه‌یافته، ۲۵۰ درصد افزایش یابد (میرزایی، دارابی و باباپور، ۱۳۹۶). این میزان افزایش در سالخوردگی، هزینه‌های زیادی را بر جامعه تحمیل خواهد کرد. کشورهای جهان سوم، تجربه متفاوتی نسبت به کشورهای توسعه‌یافته دارند و سیاست‌گذاری آنها در حوزه جمعیت نیز متفاوت است. برآوردهای گوناگونی از تحول در میزان جمعیت بشر از ۱۰ هزار سال پیش از میلاد تاکنون انجام شده است. در برخی از دوره‌های زمانی، رشد جمعیت منفی شده و تعداد جمعیت از سده‌ها و سال‌های پیش، کمتر شد. این کاهش ناشی از بیماری‌های همه‌گیر، بلایای طبیعی، قحطی و جنگ‌های ویرانگر بوده است. سال‌های ۲۰۰، ۴۰۰، ۵۰۰، ۷۰۰، ۹۰۰، ۱۳۰۰، ۱۴۰۰ و ۱۶۵۰ میلادی از جمله برهه‌های زمانی بود که جمعیت بشر نسبت به دوره پیش کاهش یافت. آخرین دوره کاهش، مربوط به دوره پیش از انقلاب صنعتی و تحول گسترده در دانش پزشکی و تولیدات اقتصادی بود (جدول ۲).

جدول (۲): روند تحول جمعیت از ۱۰ هزار سال پیش از میلاد تا سال ۲۰۲۲ میلادی

سال (میلادی)	تعداد جمعیت (هزار نفر)	نرخ رشد سالیانه (درصد)	سال (میلادی)	تعداد جمعیت (هزار نفر)	نرخ رشد سالیانه (درصد)
۱۰۰۰۰	۴,۰۰۰	-	۱۲۵۰	۴۱۷,۰۰۰	۰/۱۵
۸۰۰۰	۵,۳۲۰	۰/۰۱	۱۳۰۰	۴۰۷,۰۰۰	-۰/۰۵
۱	۲۳۵,۰۰۰	۰/۰۸	۱۴۰۰	۳۶۶,۰۰۰	-۰/۱۹
۲۰۰	۲۳۴,۳۳۰	-۰/۰۵	۱۶۵۰	۵۳۵,۳۰۰	-۰/۰۵
۴۰۰	۲۰۰,۶۶۰	-۰/۴۷	۱۹۵۰	۲,۵۳۶,۰۰۰	۱/۳۷
۶۰۰	۲۱۲,۷۵۰	۰/۰۷	۲۰۰۰	۶,۱۴۵,۰۰۰	۱/۴۳
۷۰۰	۲۰۷,۶۶۰	-۰/۰۲	۲۰۱۹	۷,۷۱۵,۰۰۰	۱/۱۵
۹۰۰	۲۲۹,۳۰۰	-۰/۰۱	۲۰۲۲	۸,۰۰۰,۰۰۰	

منبع: (برگرفته از McEvedy and Jones, 1979 و منابع جمعیتی ملل متحد)

۴-۱-۱. سیر رشد جمعیت در جهان و ایران

اگرچه در آغاز انقلاب صنعتی، رشد جمعیت در کشورهای غربی و روبه صنعتی شدن آن زمان بیش از کشورهای دیگر بود، از نیمه دوم قرن بیستم رشد جمعیت کشورهای توسعه نیافته افزایش یافت. سازمان ملل پیش‌بینی نمود که تا سال ۲۰۲۵ رشد عمده جمعیت جهان در کشورهای توسعه نیافته رخ می‌دهد به گونه‌ای که جمعیت این کشورها که در سال ۱۹۹۵، ۴/۵ میلیارد نفر برآورد می‌شد، در سال ۲۰۲۵ به ۷ میلیارد نفر افزایش یابد، حتی پیش‌بینی شد که جمعیت شهری کشورهای توسعه نیافته از ۱/۷ میلیارد نفر در سال ۱۹۹۵ به ۴ میلیارد نفر در سال ۲۰۲۵ افزایش یابد (United Nations, 1995). در بازه زمانی سال‌های ۱۹۵۰ تا ۲۰۱۹، کشورهای حاشیه خلیج فارس به همراه جیبوتی به دلیل جذب نیروی کار در بخش خدمات و صنعت نفت بالاترین نرخ‌های رشد جمعیت در بین کشورهای جهان را داشته‌اند. سه کشور امارات متحده عربی (با رشد ۷/۰۸ درصدی جمعیت و رتبه ۴۲ کامیابی)، قطر (رشد ۶/۷۸ درصدی جمعیت و رتبه ۴۵ کامیابی) و کویت (رشد ۴/۷۶ درصدی جمعیت و رتبه ۵۸ کامیابی)؛ مهاجران زیادی را پذیرفته‌اند. در کنار افزایش مهاجرپذیری، چنین کشورهایی از نظر فرهنگی و اجتماعی زمینه باروری و فرزندآوری بالا را دارند (Pasley and Wang, 2019). کشورهای با پایین‌ترین نرخ‌های رشد جمعیت در بازه زمانی ۱۹۵۰ تا ۲۰۱۹ (بلغارستان با رشد جمعیت

۰/۰۶- و رتبه ۴۸ کامیابی؛ لتونی با رشد جمعیت ۰/۰۳- و رتبه ۳۲ کامیابی، مجارستان با رشد جمعیت ۰/۰۵ و رتبه ۴۶ کامیابی، لیتوانی با رشد جمعیت ۰/۰۸ و رتبه ۳۴ کامیابی، کرواسی با رشد جمعیت ۰/۰۹ و رتبه ۴۳ کامیابی، گرجستان، اوکراین، و رومانی)، در زمینه مهاجرت و فرزندآوری ویژگی‌هایی متفاوت از کشورهای با بالاترین نرخ‌های رشد جمعیت در بازه زمانی یادشده دارند. ویژگی این دسته از این کشورها، مهاجرت فرستی بالا و پایین بودن میزان باروری است. دو کشور بلغارستان و لتونی در این بازه زمانی هفتادساله، رشد منفی جمعیت را تجربه کرده اند و دیگر کشورهای یادشده، نیز از رشد کمتر از سه دهم درصد برخوردار بوده‌اند (Pasley and Wang, 2019). جامعه ایران در دو قرن گذشته با بیماری‌ها، خشکسالی‌ها، تحولات نوسازی و جنگ‌هایی روبه‌رو بوده است، که هر کدام تأثیرهایی بر کمیت، کیفیت، توزیع و ترکیب جمعیت داشته‌اند.

سازمان ملل سناریوهای احتمالی درباره رشد جمعیت جهان ارائه داده است. بر اساس سناریوی رشد با حد متوسط سازمان ملل متحد، جمعیت ایران در سال ۱۴۳۰ خورشیدی به ۱۰۵ میلیون نفر افزایش خواهد یافت و در ۵ سال پایان دوره، رشد جمعیت نزدیک به صفر خواهد بود (مشفق، محمودی و مطیع حق‌شناس، ۱۳۹۱: ۱۵۹). با توجه به داده‌های جدول ۳، در ۱۲۰ سال گذشته، جمعیت ایران سه مرحله رشد را از سر گذرانده است. الف- تا سال ۱۳۳۰ نرخ رشد جمعیت پایین و کمتر از نرخ جایگزینی بوده و باوجود این رو به افزایش داشت. ب- از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۶۵، به جز سال‌های منتهی به ۱۳۵۵ که با کاهش رشد همراه بود، نرخ رشد جمعیت افزایشی بود. ج- پس از سال ۱۳۶۵ کاهش رشد جمعیت در ایران رخ داد به‌گونه‌ای که در سال ۱۳۹۹ نرخ رشد به ۰/۶ رسید و در عمل به نرخ رشد سال ۱۳۰۰؛ اما با گونه و ماهیت دیگری رسید؛ زیرا نرخ رشد پایین سال ۱۳۰۰ و سال‌های پیش از آن ناشی از شرایط زیستی نامناسب و کمبود امکانات بهداشتی و تغذیه‌ای بود ولی نرخ رشد پایین در سال ۱۳۹۹، با ماهیت بیشتر گزینشی و ارادی بود (جدول ۳).

جدول (۳): روند تحولات جمعیت ایران در بازه زمانی ۱۲۰ ساله (۱۲۷۹ تا ۱۳۹۹)

سال*	جمعیت (میلیون نفر)	درصد رشد سالانه جمعیت	سال**	جمعیت (میلیون نفر)	درصد رشد سالانه جمعیت
۱۲۷۹	۱۰/۳۳	-	۱۳۳۵	۱۸/۹	۲/۵۲
۱۲۸۵	۱۰/۵۳	۰/۴۳	۱۳۴۵	۲۵/۷	۳/۱۳
۱۲۹۰	۱۰/۸۳	۰/۵	۱۳۵۵	۳۳/۷	۲/۷۱
۱۲۹۵	۱۱/۲۳	۰/۵۷	۱۳۶۵	۴۹/۴	۳/۹۱
۱۳۰۰	۱۱/۶۱	۰/۶۷	۱۳۷۵	۶۰/۰۵	۱/۹۶
۱۳۰۵	۱۲/۰۶	۰/۷۷	۱۳۸۵	۷۰/۵	۱/۶۱
۱۳۱۰	۱۲/۶۱	۰/۹	۱۳۹۰	۷۵/۱	۱/۲۹
۱۳۱۵	۱۳/۳۹	۱/۲	۱۳۹۵	۷۹/۹	۱/۲۴
۱۳۲۰	۱۴/۳۵	۱/۴	۱۳۹۸	۸۳	۰/۹۵
۱۳۲۵	۱۵/۵۵	۱/۶۲	۱۳۹۹	۸۴	۰/۶
۱۳۳۰	۱۷/۰۶	۱/۹			

منبع: * آمار سال‌های پیش از ۱۳۳۵ برگرفته از گزارش کشوری جمعیت و توسعه در ایران (میرزایی، ۱۳۸۵: ۴ نقل شده در مشفق و دیگران، ۱۳۹۱).

** آمار سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۵ برگرفته از نتایج سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن (مرکز آمار ایران (۱۳۳۵ تا ۱۳۹۵)).

کشورهای توسعه‌یافته سیر تدریجی گذار جمعیتی را از رهگذر تحولات توسعه درون‌زای خود تجربه کردند؛ اما کشورهای توسعه‌نیافته، به دلیل توسعه اقتصادی و برون‌زا، گذار جمعیتی شتابانی را تجربه نمودند؛ اگرچه برخی کشورهای آفریقایی همچنان از رشد بالای جمعیتی برخوردارند.

۴-۲. تحولات جمعیتی و شاخص‌های توسعه‌ای

در دهه ۱۹۵۰ برنامه‌های جمعیتی سازمان ملل نشان دادند که در نیمه دوم قرن بیستم گسترش فزاینده جمعیت رخ خواهد داد. پس از این گزارش‌ها، نگرانی فزاینده‌ای درباره پیامدهای ناخوشایند بالقوه رشد جمعیت برای رفاه انسانی و محیط زیست به‌ویژه در کشورهای فقیر آسیا، آمریکای لاتین و آفریقا پدیدار شد. نگرانی‌های مالتوسی درباره پیامدهای رشد جمعیت برای معیشت انسان‌ها و محدودیت منابع طبیعی برای پاسخگویی به نیاز جمعیت روزافزون، بر این نگرانی‌ها افزودند (Meadows et al, 1972; Ehrlich, 1988). بر روی جلد کتاب بمب جمعیت که نخستین بار در سال

۱۹۶۸ چاپ شد، نوشته شده است: «اکنون که عنوان این کتاب را می‌خوانید، سه کودک از گرسنگی دارند می‌میرند و بیش از ۲۴ نوزاد به دنیا می‌آیند» (Ehrlich, 1988). افزون‌براین، اقتصاددانان با تحلیل‌های خود بر این نگرانی‌ها افزودند. کووال و هوور استدلال کردند که پس‌اندازهای مورد نیاز برای حفظ یا افزایش درآمد سرانه انسانی در یک جامعه با رشد بالای جمعیت، بیش از جوامع با رشد کند جمعیت است؛ زیرا رشد جمعیت، پس‌اندازهایی که می‌توانست حجم سرمایه را افزایش دهد و درآمد سرانه را ارتقاء دهد، به خود جذب می‌کند (Coale and Hoover, 1958). از دهه ۱۹۵۰ تا ۱۹۷۰ میلادی، نگرانی‌ها درباره پیامدهای اقتصادی و توسعه‌ای رشد جمعیت بر اندیشه دانشگاهی و عمومی مسلط شد (National Academy of Sciences, 1971). بر پایه چنین نگرانی‌هایی، برنامه‌هایی برای تنظیم خانواده و کنترل جمعیت توسط دولت‌ها به‌ویژه ایالات متحده آمریکا و بنیادها انجام شد که تاکنون نیز این برنامه‌ها ادامه دارند (Donaldson, 1990; Sinding, 2007; May, 2012). برخی از مطالعاتی که از پایان دهه ۱۹۶۰ تا ۱۹۸۰ انجام شدند، به نتایجی بر خلاف نگرش بدبینان درباره پیامدهای رشد جمعیت دست یافتند (Kelley, 2001; Headey and Hodge, 2009).

۴-۲-۱. توسعه انسانی در جهان و ایران

برای مقایسه سطح توسعه انسانی بین کشورهای با شاخص‌های متفاوت جمعیتی و به‌ویژه برای مقایسه وضعیت توسعه انسانی و ویژگی‌های جمعیتی ایران با کشورهای دیگر جهان، شاخص‌های توسعه انسانی و جمعیتی سه دسته کشورهای منتخب در اینجا مرور می‌شود. کشورهایی که رتبه‌های یک تا ده در رتبه‌بندی جهانی شاخص توسعه انسانی را دارند، از کشورهای توسعه‌یافته و به‌ویژه کشورهای اروپایی‌اند. سهم کشورهای اسکانندیناوی همچون نروژ، سوئد و دانمارک در این گروه برجسته و قابل توجه است. از میان ده کشور دارای بهترین وضعیت در شاخص توسعه انسانی، تنها دو کشور استرالیا و هنگ کنگ (منطقه خودمختار از چین) غیراروپایی‌اند. مرور داده‌های رتبه‌های بعدی نشان می‌دهد که دیگر کشورهای اروپایی نیز در رده‌های ۱۱ تا ۳۰ رتبه‌بندی شاخص توسعه انسانی قرار دارند و جایگاه برجسته‌ای در این شاخص دارند. همه کشورهای دارای رتبه یک تا ده شاخص توسعه انسانی از امید زندگی بالاتر از ۸۰ سال برخوردارند. به جز استرالیا، دیگر کشورهای دارای رتبه‌های یک تا ده توسعه انسانی، از رشد جمعیت کمتر از یک درصد برخوردارند. کمترین نرخ رشد جمعیت مربوط به آلمان است. در جدول زیر (جدول ۴)، رتبه‌های ۱ تا ۴ جزو کشورهای با

توسعه انسانی بالا، رتبه‌های ۷۰ تا ۷۴ جزو کشورهای با توسعه انسانی متوسط و رتبه‌های ۱۸۴ تا ۱۸۹ جزو کشورهای با توسعه انسانی پایین هستند.

شاخص توسعه انسانی در ایران و دیگر کشورهای توسعه‌نیافته نشانگر همجواری شاخص‌های مربوط به این دسته از کشورها است. همجواری شاخص‌ها، نشانگر همراهی و همراستایی تحولات اقتصادی، اجتماعی و بهداشتی در سراسر جهان و به‌ویژه کشورهای توسعه‌نیافته است. در کشورهایی که در سطح میانی و پایین شاخص توسعه انسانی قرار دارند، نرخ رشد جمعیت بالاتر از کشورهای بالاترین نمره شاخص توسعه انسانی است. کشورهای دارنده پایین‌ترین رتبه‌های شاخص توسعه انسانی، بیشتر از قاره آفریقا هستند. برخلاف کشورهای دارنده رتبه‌های یک تا ده توسعه انسانی که در همه شاخص‌ها به‌گونه متوازن و همراستا در وضعیت مطلوب قرار دارند، در کشورهای توسعه‌نیافته، تفاوت‌های برجسته‌ای در زیرشاخص‌های کشورهای گوناگون وجود دارد. برای نمونه، کشور مالی (در رتبه ۱۸۴ جهانی) دارای بالاترین سطح درآمد سرانه و کشور برون‌دی (در رتبه ۱۸۵ جهانی) دارای پایین‌ترین میزان درآمد سرانه در بین این دسته از کشورها است. در مقابل، امید زندگی و شاخص آموزشی کشور برون‌دی در شرایط بهتری از مالی قرار دارد. کشور نیجر با وجود دارا بودن بالاترین میزان امید زندگی در بین این دسته از کشورها، در رتبه پایانی این دسته از کشورها و کل جهان قرار دارد. مجموعه این ویژگی‌ها، نشان‌دهنده پراکنش و نامتوازن بودن تحول در زیرشاخص‌های توسعه انسانی در کشورهای فقیر و دارای توسعه انسانی پایین است. بیشتر کشورهایی که از سطح توسعه انسانی متوسط و پایینی برخوردارند، از رشد جمعیت بالاتری نسبت به کشورهای با شاخص توسعه انسانی بالا برخوردارند به‌گونه‌ای که جهت رشد این دو شاخص معکوس است (جدول ۴).

جدول (۴): شاخص‌های توسعه انسانی و رشد جمعیت در ۲۰۲۰ در کشورهای منتخب

رتبه جهانی	کشور	شاخص توسعه انسانی (۲۰۱۹)	امید زندگی در هنگام تولد (به سال)	سال‌های تحصیلی مورد انتظار (به سال)	میانگین سال‌های تحصیلی (به سال)	درآمد سرانه (به دلار آمریکا)	نرخ رشد جمعیت (درصد)
۱	نروژ	۰/۹۵۷	۸۲/۴	۱۸/۱	۱۲/۹	۶۶،۴۹۴	۰/۸۲
۲	ایرلند	۰/۹۵۵	۸۲/۳	۱۸/۷	۱۲/۷	۶۸،۳۷۱	۰/۹۱
۲	سوئیس	۰/۹۵۵	۸۳/۸	۱۶/۳	۱۳/۴	۶۹،۳۹۴	۰/۷۰
۴	هنگ کنگ	۰/۹۴۹	۸۴/۹	۱۶/۹	۱۲/۳	۶۲،۹۸۵	۰/۷۴
۴	ایسلند	۰/۹۴۹	۸۳	۱۹/۱	۱۲/۸	۵۴،۶۸۲	۰/۶۲
۷۰	ایران*	۰/۷۸۳	۷۶/۷	۱۴/۸	۱۰/۳	۱۲،۴۴۷	۱/۲۴
۷۲	سريلانكا	۰/۷۸۲	۷۷	۱۴/۱	۱۰/۶	۱۲،۷۰۷	۰/۳۹
۷۳	بوسنی و هرزگوین	۰/۷۸۰	۷۷/۴	۱۳/۸	۹/۸	۱۴،۸۷۲	-۰/۵۳
۷۴	گرانادا	۰/۷۷۹	۷۲/۴	۱۶/۹	۹	۱۵،۶۴۱	-
۷۴	سن کیتز و نویس	۰/۷۷۹	۷۵/۱	۱۴/۸	۸/۸	۱۹،۱۶۰	۰/۶۵
۱۸۴	مالی	۰/۴۳۴	۵۹/۳	۷/۵	۲/۴	۲،۲۶۹	۲/۹۹
۱۸۵	بروندی	۰/۴۳۳	۶۱/۶	۱۱/۱	۳/۳	۷۵۴	۳/۰۷
۱۸۵	سودان جنوبی	۰/۴۳۳	۵۷/۹	۵/۳	۴/۸	۲۰۰۰۳	۱/۶۸
۱۸۷	چاد	۰/۳۹۸	۵۴/۲	۷/۳	۲/۵	۱،۵۵۵	۲/۹۸
۱۸۸	جمهوری آفریقای مرکزی	۰/۳۹۷	۵۳/۳	۷/۶	۴/۳	۹۹۳	۱/۸۷
۱۸۹	نیجر	۰/۳۹۴	۶۲/۴	۶/۵	۲/۱	۱،۲۰۱	۳/۸۲

Source: UNDP (2020). Human Development Index (Ranking). World Population 2020

* رتبه ایران و کوبا در این شاخص ۷۰ بوده است، به همین دلیل رتبه ۷۱ منظور نشده است. در مواردی که چند کشور یک رتبه دارند، به اندازه رتبه‌های تکرار شده از ردیف شمارگان حذف می‌شود.

۴-۲-۲. شاخص کامیابی

گونه‌ای از همبستگی وارونه بین میزان رشد جمعیت و شاخص کامیابی کشورهای جهان وجود دارد و کشورهای با نرخ رشد پایین جمعیت، از شاخص کامیابی بالایی برخوردارند. به جز لوکزامبورگ، دیگر کشورهایی که رتبه‌های یک تا ده شاخص کامیابی را دارند، از رشد جمعیت کمتر از یک درصد برخوردارند. گونه‌ای از همراستایی بین شاخص توسعه انسانی و شاخص کامیابی وجود دارد. کشورهایی که جایگاه مطلوبی در شاخص توسعه انسانی دارند، در شاخص کامیابی نیز از جایگاه خوبی برخوردارند. شهروندان این کشورها از بهزیستی یا نیک‌بختی و رفاه اقتصادی، سیاسی و اجتماعی برخوردارند (جدول ۵).

جدول (۵): شاخص کامیابی* سال ۲۰۲۰ در سه دسته کشورها و نرخ رشد جمعیت** آنها در ۲۰۲۱ (از ۱۶۷ کشور)

رتبه کامیابی	نام کشور	زیرشاخص‌های کامیابی												
		ایمنی و امنیت	آزادی شخصی	حکمرانی	سرمایه اجتماعی	مخاطب سرمایه‌گذاری	شرایط کسب و کار	دسترسی به بازار و امور زیربنایی	کیفیت اقتصادی	شرایط زندگی	بهداشت	آموزش	محیط طبیعی	
۱	دانمارک	۱۰	۲	۳	۱	۶	۶	۸	۸	۱	۶	۳	۸	۰/۳۶
۲	نروژ	۲	۱	۲	۲	۱۱	۱۱	۲۵	۹	۸	۷	۸	۹	۰/۸۲
۳	سوئیس	۱	۱۲	۷	۹	۱۵	۳	۱۱	۱	۵	۴	۱۲	۶	۰/۷۰
۴	سوئد	۱۴	۳	۶	۷	۸	۱۶	۶	۷	۳	۹	۱۶	۱	۰/۶۰
۵	فنلاند	۱۶	۴	۱	۳	۵	۱۴	۹	۲۰	۹	۲۱	۵	۲	۰/۱۴
۱۱۶	گامبیا	۹۲	۹۷	۸۲	۳۹	۱۰۰	۸۶	۱۳۵	۱۲۳	۱۴۳	۱۳۴	۱۳۴	۶۳	۲/۹۱
۱۱۷	تانزانیا	۱۰۴	۱۰۹	۹۷	۱۰۴	۱۱۶	۱۱۴	۱۲۵	۱۱۳	۱۳۴	۱۲۴	۱۲۹	۷۸	۲/۹۵
۱۱۸	کامبوج	۱۰۲	۱۲۶	۱۵۴	۷۵	۱۲۴	۱۴۵	۹۹	۶۷	۱۲۹	۹۵	۱۲۵	۸۵	۱/۳۶
۱۱۹	جیبوتی	۸۴	۱۴۱	۱۲۷	۱۱۰	۹۹	۹۶	۱۰۷	۷۶	۱۲۵	۱۱۸	۱۴۰	۱۵۹	۱/۴۴
۱۲۰	ایران ^۱	۱۳۱	۱۶۵	۱۳۸	۸۰	۱۳۰	۱۵۲	۱۰۶	۱۱۷	۷۵	۸۱	۷۷	۱۵۵	۱/۲۳
۱۶۳	سومالی	۱۵۹	۱۴۹	۱۶۳	۱۲۶	۱۴۶	۱۶۱	۱۴۳	۱۶۵	۱۵۷	۱۶۱	۱۶۳	۱۴۴	۲/۹۳

۱. رشد جمعیت ایران بر پایه نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۹۵ است.

۱۶۴	چاد	۱۴۳	۱۳۲	۱۵۹	۱۶۰	۱۶۲	۱۶۴	۱۶۶	۱۵۳	۱۶۳	۱۶۷	۱۶۵	۱۶۳	۱۶۵	۱۰۳	۲/۹۸
۱۶۵	یمن	۱۶۴	۱۶۴	۱۶۶	۱۵۳	۱۶۴	۱۵۸	۱۶۳	۱۶۷	۱۶۳	۱۶۷	۱۶۵	۱۶۳	۱۶۵	۱۴۸	۲/۲۳
۱۶۶	جمهوری آفریقای مرکزی	۱۵۴	۱۳۹	۱۵۶	۱۶۱	۱۶۰	۱۶۳	۱۶۷	۱۴۸	۱۶۷	۱۶۷	۱۶۶	۱۶۶	۱۶۴	۱۰۷	۱/۸۷
۱۶۷	سودان جنوبی	۱۶۷	۱۶۳	۱۶۵	۱۶۵	۱۵۷	۱۵۴	۱۴۴	۱۶۴	۱۶۴	۱۶۶	۱۶۵	۱۶۶	۱۶۷	۱۳۵	۱/۶۸

* منبع: شاخص کامیابی لگاتوم در ۲۰۲۰، در تارنمای شاخص کامیابی
<https://www.prosperity.com>

** منبع: مرور جمعیت جهانی، در تارنمای جمعیت کشورهای جهان ۲۰۲۱ در
[/https://worldpopulationreview.com](https://worldpopulationreview.com)

رتبه‌های ۱ تا ۵ مربوط به کشورهای با کامیابی بالا، رتبه‌های ۱۱۶ تا ۱۲۰ مربوط به کشورهای با کامیابی متوسط و رتبه‌های ۱۶۳ تا ۱۶۷ مربوط به کشورهای با شاخص کامیابی پایین است. کشورهای دارای رتبه ۱۱۱ تا ۱۲۰ در شاخص کامیابی از نرخ رشد جمعیتی بین ۱ تا ۳ درصد برخوردارند. هرچه کشورها از رتبه‌های مطلوب کامیابی دور شده‌اند، از رشد بالاتر جمعیتی نسبت به کشورهای با شاخص کامیابی مطلوب، برخوردارند. گونه‌ای از توسعه نامتوازن در بین زیرشاخص‌های کامیابی در بین این کشورها و همچنین درون آنها (شاخص‌های هر کشور) وجود دارد؛ برای نمونه، کشورهای کنیا و تانزانیا در زیرشاخص شرایط زندگی از بدترین کیفیت و ایران از بهترین کیفیت برخوردار بوده‌اند. بیشتر کشورهای قرار گرفته در رتبه‌های پایانی، در سال‌های نزدیک به سال محاسبه شاخص، درگیر جنگ و تنش‌های داخلی و منطقه‌ای بوده‌اند. نرخ رشد جمعیت در این کشورها در مقایسه با کشورهای توسعه‌یافته و دیگر کشورهای توسعه‌نیافته بالاست. این کشورها در همه زیرشاخص‌های کامیابی از وضعیت نامطلوبی برخوردارند. بالاترین نرخ رشد جمعیت در بین این کشورها نیز مربوط به کشور بحران‌زده سوریه بوده است (جدول ۵).

۴-۳. سیاست جمعیتی و توسعه

کشورهای جهان، سیاست‌های جمعیتی گوناگونی را در برهه‌های مختلف به‌کار می‌بندند. به‌گونه مقایسه‌ای، داده‌های جهانی نشان می‌دهند که کشورهای با سطح توسعه بالا از کیفیت زندگی بالاتری در مقایسه با کشورهای توسعه‌نیافته و کمتر توسعه‌یافته برخوردارند. درون کشورهای توسعه‌نیافته و کمتر توسعه‌یافته نیز گونه‌ای از نابرابری در میزان برخورداری از امکانات رفاهی و کیفیت زندگی وجود دارد. اگرچه

سبک زندگی می‌تواند در کیفیت زندگی افراد نقش داشته باشد، باوجوداین، کیفیت زندگی که در پیوند با شاخص‌های بهره‌مندی از امکانات رفاهی است، نشانگری از سطح توسعه است. شاخص توسعه انسانی نشانگر میزان بهره‌مندی شهروندان از امکانات آموزشی، بهداشتی- درمانی و منابع مالی برای داشتن یک زندگی برخوردار از آسایش و امکانات رفاهی است. چنین شاخصی می‌تواند، از یک‌سو، نشانگری برای توسعه و، از سوی دیگر، پیامد توسعه همه‌جانبه باشد. در این راستا، می‌توان به تحلیل پیوند سیاست‌های جمعیتی و ویژگی‌های توسعه‌ای پرداخت؛ برای نمونه، فنلاند در شمار کشورهای توسعه‌یافته‌ای است که به سرعت در حال پیر شدن است و جمعیت رو به پیری، بار تکفل و مسئولیت جمعیت فعال برای تأمین نیازهای سالمندان را افزایش داده است. این کشور در شاخص‌های توسعه‌ای همچون شاخص توسعه انسانی، شاخص کامیابی و دیگر شاخص‌های اقتصادی- اجتماعی از جایگاه خوبی در بین کشورهای جهان برخوردار است. فنلاند، سیاست جمعیتی با ۱۰ هدف را در پیش گرفته است؛ برای نمونه، ملاحظات محیط‌زیستی و منافع نسل‌های آینده، داشتن جمعیت متناسب، اخلاق‌مداری و توجه به ارزش‌های انسانی، بهداشت و سلامت عمومی، روابط اجتماعی سالم، داشتن محیطی سازنده و آرام که زمینه ماندگاری جمعیت موجود (باشندگان) و جذب جمعیت فعال و خلاق (مهاجران از خارج)، خانواده‌گرایی و خانواده دوستی، پشتیبانی برای پرورش فرزندان و توجه به نیازها و ویژگی‌های محلی از محورهای مهم این سیاست جمعیتی است (به نقل از Sorsa, 2020).

ویژگی‌های توسعه‌ای و سیاست جمعیتی در ایران، نیز از دهه ۱۳۴۰ خورشیدی تاکنون سال (۱۴۰۲)، دستخوش دگرگونی‌هایی بوده است. در سال‌های پیش از انقلاب اسلامی، سیاست کنترل باروری به کار بسته شد. پس از انقلاب، همراه با کنار گذاردن این سیاست، تغییراتی در سن ازدواج و قوانین خانواده رخ داد. از پایان دهه ۱۳۶۰ و پس از جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، سیاست تنظیم خانواده در دستور کار دولت وقت قرار گرفت (ایران محبوب و میرفردی، ۱۳۸۲). از سال ۱۳۸۵ سیاست کنترل موالید کنار گذاشته شد و حتی سیاست تشویقی برای فرزندآوری به کار بسته شد. باوجوداین، نرخ رشد جمعیت روبه کاهش نهاد به گونه‌ای که از سال ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۵ میانگین نرخ رشد جمعیت ۱/۲۴ درصد بود (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵). در سال ۱۴۰۰، قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت از تصویب مجلس گذشت (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۴۰۰) و توسط دولت اجرا شد. ارائه تسهیلات در زمینه

اشتغال، مسکن، خودرو و ... به جوانان برای ازدواج و فرزندآوری از جمله این تشویق‌ها است. با وجود تصویب و اجرای چنین سیاست‌های تشویقی، برآوردها نشان می‌دهد که روند کاهشی در نرخ رشد جمعیت کشور همچنان ادامه دارد به‌گونه‌ای که در سال ۱۴۰۱ نرخ رشد جمعیت ایران کمترین میزان در ۲۵ سال گذشته را تجربه نمود و به ۰/۷ درصد کاهش یافت (به نقل از روزنامه تعادل، ۱۴۰۲). رفتارهای باروری ناهمراستا با سیاست‌های رسمی جمعیتی است.

نتیجه‌گیری

این مقاله بر آن بود تا همجواری و پیوند شاخص‌های توسعه‌ای و تحولات جمعیتی را تحلیل نماید و سپس سیاست‌های بدیل جمعیتی متناسب با شرایط توسعه‌ای را ارائه نماید. بدین منظور، با بررسی سیر تاریخی تحولات جمعیتی، شاخص‌های توسعه‌ای در جوامع تحلیل گردید.

توسعه ابعاد گوناگون و پیچیده‌ای دارد (تودارو، ۱۳۹۱) و برای تحلیل پیوند بین توسعه و سیاست‌های جمعیتی، توجه به شاخص‌های گوناگون اقتصادی و اجتماعی ضروری است. با برداشت از توسعه به‌سان تحولی برای بهتر زیستن، برنامه‌ریزی‌ها و کنش‌هایی که در راستای دستیابی به زندگی خوشایند انجام می‌شوند، از گونه برنامه‌ها و کنش‌های توسعه‌ای‌اند. سیاست‌های جمعیتی، گونه‌ای تلاش برای بهینه‌سازی جمعیت است. با توجه به شاخص‌های جمعیتی و توسعه‌ای، کشورهای جهان به سه دسته تقسیم می‌شوند: کشورهای توسعه‌یافته که روند معکوس نرخ رشد جمعیت و شاخص‌های توسعه‌ای دارند، کشورهای کمتر توسعه‌یافته که نرخ رشد جمعیت آنها رو به کاهش است ولی شاخص‌های توسعه‌ای آنها مطلوب نیست و کشورهای فقیر و توسعه‌نیافته که، از یک‌سو، با رشد جمعیت بالا و، از سوی دیگر، با شاخص‌های توسعه‌ای پایین روبه‌رو هستند. مروری بر شاخص‌های جمعیتی کشورهای توسعه‌یافته نشان می‌دهد که این کشورها از نرخ باروری و رشد طبیعی پایین جمعیتی برخوردارند، به‌گونه‌ای که در کنار سیاست‌های تشویقی فرزندآوری، برای جبران جمعیت فعال خود، گاهی به سیاست پذیرش مهاجران روی می‌آورند. در این دسته از کشورها، شاخص‌های توسعه‌ای به‌گونه‌ای متوازن و هماهنگ بهبود یافته‌اند. شاخص‌های آموزشی، بهداشتی، زیربنایی و رفاهی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و .. همگام و همراستا با یکدیگر ارتقاء یافته‌اند. در کشورهای کمتر توسعه‌یافته و توسعه‌نیافته، بین شاخص‌های جمعیتی و توسعه‌ای هماهنگی وجود

ندارد و از شاخص‌های توسعه‌ای ضعیفی برخوردارند. در کشورهای کمتر توسعه‌یافته، برخی از شاخص‌ها به گونه کمی و یا کمی-کیفی بهبود یافته‌اند؛ اما شاخص‌های دیگر بدون تحول سازنده به شکل سنتی خود باقی مانده‌اند و یا تحول اندک و غیرسازنده‌ای را پذیرا شده‌اند؛ برای نمونه، این دسته از کشورها ممکن است در آموزش تا اندازه‌ای توسعه‌یافته باشند؛ اما در زمینه‌های اقتصادی و تولیدی، سیاسی و دیگر شاخص‌های توسعه‌ای تحول مناسب را پیدا نکرده باشند. جامعه ایران تا اندازه‌ای از چنین ویژگی برخوردار است و همچنین در حال تجربه نمودهایی از گذار دوم جمعیتی است. تحولات توسعه‌ای به دو گونه متمایز در دوران گذار جمعیتی نخست و گذار دوم جمعیتی، ویژگی‌های جمعیتی را تحت تأثیر قرار دادند: در گذار نخست، بهبود بهداشت، تغذیه و فناوری زمینه کاهش مرگ‌ومیر را فراهم ساخت که پس از آن برای جلوگیری از افزایش جمعیت، سیاست‌های کنترل مولید به کار گرفته شد. گذار دوم جمعیتی (Lesthaeghe, 1998)، دگرگونی در اندیشه و سبک زندگی زمینه کاهش باروری را فراهم ساخت. تأثیر تحولات توسعه‌ای بر جمعیت در دوره اول را می‌توان زیستی و در دوره دوم، فرهنگی و ایستاری نامید. در دوره دوم سبک‌های نوین کشورهای توسعه‌یافته به کشورهای کمتر توسعه‌یافته و توسعه‌نیافته نیز منتقل شده است و بر سبک ازدواج و فرزندآوری اثر گذاشته است. برخلاف دوران گذار جمعیتی که در پرتو رشد بهداشت و تغذیه مرگ‌ومیر کاهش یافت و باروری همچنان بالا بود و پس از کنترل فرزندآوری، رشد جمعیت کاهش یافت، در دوران دوم گذار جمعیتی، گونه‌ای «گذار فرهنگی» رخ داده است و الگوهای فرهنگی در کنار تحولات توسعه‌ای در کاهش فرزندآوری تأثیر دارند. در کشورهای کمتر توسعه‌یافته همچون ایران، «گذار فرهنگی در ارزش‌ها و سبک زندگی خانوادگی» در حال رخ دادن است. این گذار، در کنار مشکلات اقتصادی، بر رفتار فرزندآوری تأثیر گذار است.

تعیین سیاست‌های جمعیتی در جامعه با تحولات نامتوازن، امری پیچیده است؛ برای نمونه، در جامعه‌ای که دارای آموزش توسعه‌یافته است؛ اما در دیگر بخش‌ها از توسعه لازم برخوردار نیست و با کاهش شدید رشد جمعیت روبرو است، به‌کارگیری سیاست افزایش جمعیت، نیازمند ملاحظه ابعاد گوناگون است. از سوی دیگر، در جامعه توسعه‌نیافته دارای رشد بالای جمعیتی و رکود اقتصادی، سیاست کاهش جمعیتی ممکن است پیامدهای ناخواسته برای نسل‌های بعدی در پی داشته باشد و جمعیت در سن فعالیت، که برای پویایی اقتصادی ضروری است، به سطح ناکارآمدی

فروکاسته شود. سیاست‌های جمعیتی، از جایگاه نظری آرمان فراهم‌سازی زمینه‌های زندگی بهتر برای شهروندان را دنبال می‌کنند. این سیاست‌ها با نگاهی به منابع زیستی، نرخ رشد جمعیت، ترکیب سنی، مدیریت مکانی و اقتصادی-اجتماعی جمعیت و ... در پی انجام دگرگونی خوشایند در شاخص‌های جمعیتی‌اند. در ارزیابی خوشبینانه، فصل مشترک سیاست‌های جمعیتی و سیاست‌های توسعه‌ای، بهتر زیستن انسان و داشتن جامعه‌ای بهتر است. رویکردهایی که در پی زندگی بهتر هستند، می‌توانند گزینه‌های گوناگونی را برای رسیدن به این زندگی فراروی تصمیم‌سازان و تصمیم‌گیران قرار دهند. رویکردهای اقتصادمحور، ایدئولوژی‌محور، اجتماع‌محور، فرهنگ‌محور و سیاست‌محور هر یک گزینه‌های ویژه‌ای را برای رسیدن به زندگی بهتر پیشنهاد می‌کنند. همان‌گونه که از جایگاه نظری، هم رویکردها و سیاست‌های توسعه‌ای (تودارو، ۱۳۹۱؛ میرفردی، ۱۳۸۵؛ Giddens & Turner, 1993) و هم رویکردها و سیاست‌های جمعیتی (دیدگاه‌های بدبینان و خوش‌بینان)، به شاخص‌های خوشایند و بهینه زندگی می‌پردازند؛ انتظار می‌رود در عمل نیز شاخص‌های مطلوب به‌دست آیند. داده‌های موجود و مقایسه شاخص‌های توسعه‌ای کشورهای با شاخص‌های گوناگون جمعیتی و سیر دگرگونی در دو دسته شاخص‌های توسعه‌ای و جمعیتی نشان می‌دهد که این همراهی در حوزه عمل در جهان فراگیر نیست و تنها برخی از کشورهای دارای توسعه نهادینه شده، از سیاست‌های جمعیتی و سیاست‌های توسعه‌ای ای همراستا برخوردارند. مسائل جمعیتی متأثر از بسترهای اجتماعی، اقتصادی و بهداشتی است و هر کشوری مسائل جمعیتی ویژه خود را دارد؛ بنابراین، سیاست‌های جمعیتی باید متناسب با ویژگی‌های جمعیتی، مسائل و توانمندی‌های اقتصادی و اجتماعی و ساختار فرهنگی جامعه طراحی و اجرا شوند. سیاست‌گذاری جمعیتی، بدون توجه به دیگر سیاست‌های راهبردی جامعه نمی‌تواند تحول‌سازنده‌ای را در پی داشته باشد. بهره‌گیری از مواهب پنجره جمعیتی، نیازمند جامع‌نگری در سیاست‌های اقتصادی و اجتماعی است.

سناریوهای پیشنهادی برای سیاست‌های جمعیتی

با مروری بر اهداف سیاست‌های جمعیتی که می‌توان آن را «فراهم‌سازی زندگی فردی و اجتماعی پایدار و بهینه» دانست و اهداف سیاست‌های توسعه‌ای که «بهتر زیستن و داشتن امکان و قدرت گزینش انسانی برای بهتر زیستن» است، دست‌کم در جایگاه نظری، می‌توان سیاست جمعیتی را سیاستی «انسانی و توسعه‌محور» دانست که

بخشی از برنامه‌ها و سیاست‌های توسعه‌ای یک جامعه است. در این راستا، هر سیاست جمعیتی بایست ناظر بر اهداف و نشانگرهای توسعه‌ای باشد و سیاست‌های توسعه‌ای نیز بهبودی زیستی جمعیت انسانی را پیگیری کنند و شاخص‌های جمعیتی و روند دگرگونی در ساختار جمعیت را در برآوردها و برنامه‌های خود لحاظ نمایند. رشد جمعیت در کشورها با شرایط گوناگون را با توجه به شاخص نرخ جایگزینی می‌توان به سه دسته «کمتر از نرخ جایگزینی»، «در اندازه جایگزینی» و «بالتر از نرخ جایگزینی» دسته‌بندی نمود و بر پایه این دسته‌بندی و شاخص‌های توسعه‌ای؛ سناریوهای گوناگونی را برای سیاست‌های جمعیتی در نظر گرفت. در اینجا سه سطح توسعه و سه سطح رشد جمعیت را می‌توان هم‌جوار با یکدیگر در ارائه سناریوهای سیاست‌های جمعیتی به کار گرفت. سیاست‌های جمعیتی نیز در چند سویه افزایشی، کاهش‌ی، تثبیتی و اقتضایی - هدفمندانه می‌توانند دیده شوند.

در سناریوهای پیشنهاد شده در جدول زیر، از نظر مطلوبیت توسعه‌ای و نرخ رشد؛ سناریوی کشورهای توسعه‌یافته با رشد جمعیت در اندازه جایگزینی می‌تواند به عنوان یک سناریوی مطلوب برای این دسته از کشورها باشد؛ زیرا به شکل‌گیری وضعیتی می‌انجامد که می‌توان آن را «تداوم تناسب سازنده جمعیتی» نامید. تثبیت و ادامه چنین شرایطی، از یک سو، به تأمین نیروی انسانی مورد نیاز برای فعالیت‌های مولد توسعه‌ای یاری می‌رساند و از سوی دیگر، از پیر شدن جمعیت جلوگیری می‌نماید. در مرتبه بعدی، بهترین سناریو مربوط به کشورهای کمتر توسعه‌یافته است که رشد جمعیتی آنها در اندازه جایگزینی است. این میزان رشد در این وضعیت توسعه‌ای به شکل‌گیری وضعیت «توازن پویا» می‌انجامد. حفظ این شرایط می‌تواند به پیشبرد اهداف توسعه‌ای این کشورها بیانجامد. نامطلوب‌ترین سناریوها می‌تواند مربوط به کشورهای توسعه‌نیافته باشد که در دو سناریوی نرخ رشد کمتر از اندازه جایگزینی و نرخ رشد بالاتر از نرخ جایگزینی قرار دارند. این دو سناریو، به ترتیب پیامدهایی چون «سالمندی همراه با تعمیق رکود فعالیت اقتصادی» و «شکل‌گیری لویاتان منابع اندک» دارند. چنین دسته‌بندی تنها در گستره جهانی و قاره‌ای کاربرد ندارد و درون کشورهای توسعه‌نیافته نیز دسته‌بندی‌هایی از استان‌ها و شهرستان‌ها که دارای این ویژگی‌های دوگانه هستند، می‌توان ارائه داد. با وجود این، چون مهاجرت درون کشوری به گونه‌ای به جابه‌جایی‌های جمعیتی در مناطق گوناگون جامعه می‌انجامد و رشد جمعیت با میانگین کشوری محاسبه می‌شود، تفاوت‌های منطقه‌ای مورد کم‌توجهی یا بی‌توجهی قرار می‌گیرد. این تفاوت در کشوری چون ایران که

تفاوت‌های اقلیمی، اقتصادی و فرهنگی - اجتماعی نقش برجسته‌ای در رفتارهای جمعیتی و همچنین رفتارهای توسعه‌ای دارد، قابل توجه است و ضرورت دارد در تحلیل‌ها و سیاست‌گذاری‌ها به کار گرفته شود. هر گونه سیاست‌گذاری بدون محاسبه و ملاحظه تفاوت در نرخ رشد جمعیت و زمینه‌های متفاوت این استان‌ها، به گسترده‌تر شدن و حتی ژرف شدن مشکلات ساختاری جمعیتی - توسعه‌ای استان‌های کمتر برخوردار با نرخ رشد بالای جمعیتی (در سیاست‌های افزایشی) و افزایش مشکلات جمعیتی استان‌های بیشتر برخوردار با نرخ رشد پایین جمعیتی (در سیاست‌های کاهشی) می‌انجامد. از سوی دیگر، به کارگیری سیاست افزایشی در مناطقی که دارای نرخ رشد بالای جمعیتی و سطح پایین توسعه هستند، منجر به مهاجرت سرریز جمعیتی این مناطق به دیگر مناطق کشور می‌گردد. این وضعیت، به سهم خود، دامنه مشکلات جمعیتی و توسعه‌ای کشور را افزایش می‌دهد. روند تحولات اقتصادی، اجتماعی و جمعیتی، ضرورت سیاست اقتضایی - تطبیقی جمعیتی را نشان می‌دهد. با توجه به تحولات دهه‌های گذشته در جامعه و جمعیت ایران و همچنین ویژگی‌های اقتصادی و اجتماعی کنونی آن، سناریوی تثبیتی برای دستیابی به «توازن پویا» پیشنهاد می‌شود (جدول ۶).

جدول (۶): سیاست‌های جمعیتی پیشنهادی با توجه به سطح توسعه

و نرخ رشد جمعیت

سیاست جمعیتی مناسب	پیامد احتمالی وضعیت جمعیتی در شرایط توسعه‌ای موجود	نرخ رشد جمعیت	سطح توسعه
افزایشی (تشویقی)	سالمندی فزاینده	کمتر از نرخ جایگزینی	کشورهای توسعه‌یافته
تثبیتی	تداوم تناسب سازنده جمعیتی	در اندازه جایگزینی	
کاهشی	دوگانه موهبت اقتصادی و رشد تدریجی بیکاری	بالاتر از نرخ جایگزینی	کشورهای کمتر توسعه‌یافته
افزایشی با تقویت امکانات زیرساختی و رفاهی	سالمندی بازدارنده برای خیز توسعه‌ای	کمتر از نرخ جایگزینی	
تثبیتی	توازن پویا	در اندازه جایگزینی	کشورهای کمتر توسعه‌یافته
کاهشی از گونه متناسب‌سازی	شکندگی وضع فعالیت: احتمال موج بیکاری در آینده نزدیک	بالاتر از نرخ جایگزینی	
افزایشی - حمایتی با زمینه‌سازی امکانات زیرساختی و رفاهی	سالمندی همراه با تعمیق رکود فعالیت اقتصادی	کمتر از نرخ جایگزینی	کشورهای توسعه‌نیافته
تثبیتی با توانمندسازی برای حفظ توازن جمعیتی	تناسب مشروط و شکننده جمعیتی	در اندازه جایگزینی	

سیاست جمعیتی مناسب	پیامد احتمالی وضعیت جمعیتی در شرایط توسعه‌های موجود	نرخ رشد جمعیت	سطح توسعه
کاهش‌ی هدفمند (همراستاسازی جمعیت با قابلیت امکانات رفاهی)	طوفان بیکاری و تقاضای فزاینده برای خدمات غیرمولد (شکل‌گیری لویاتان منابع اندک)	بالا تر از نرخ جایگزینی	

منبع: (تحلیل نگارنده)

هر گونه سیاست جمعیتی که بدون توجه به شرایط توسعه‌ای و کیفیت زندگی انسان‌ها دنبال شود، نه تنها به کاستن از مسائل جامعه نخواهد انجامید بلکه مسائل پیش‌بینی نشده‌ای را بر مسائل پیشین خواهد افزود؛ بنابراین، پیشنهاد می‌شود در سیاست‌گذاری‌ها به تفاوت دوره‌های گذار جمعیتی و شاخص‌های توسعه‌ای و زیستی و همچنین گذار فرهنگی در ارزش‌های زندگی خانوادگی و فرزندآوری توجه شود.

فهرست منابع

- اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۸۹). *تاریخ مغول*. تهران: مؤسسه انتشارات نگاه.
- ایران محبوب، جلیل و میرفردی، اصغر (۱۳۸۲). بررسی تأثیر متقابل فرایند افزایش جمعیت و شهرنشینی در ایران (از ۱۳۳۵ تا ۱۳۷۵). *فصلنامه جمعیت*، ۱۱(۴۵)-۴۶، ۱۰۳ تا ۱۳۴.
- بهنام، جمشید (۱۳۴۶). *جمعیت‌شناسی عمومی (جلد دوم)*. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.
- پرسا، رولان (۱۳۶۳). *جمعیت‌شناسی اجتماعی*. ترجمه منوچهر محسنی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- تقی‌نژاد، علی؛ غمامی، سید محمد مهدی و عزیزی، حسین (۱۳۹۹). بایسته‌های تقنینی سیاست‌گذاری جمعیتی در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران. *فقه و حقوق خانواده (ندای صادق)*، ۲۵(۷۲)، ۲۵-۴۷.
- تودارو، مایکل (۱۳۹۱). *توسعه اقتصادی در جهان سوم*. ترجمه غلامعلی فرجادی، تهران: کوهسار.
- جنادله، علی و رهنما، مریم (۱۴۰۰). دومین گذار جمعیتی در اروپا و دلالت‌های آن برای سیاست‌گذاری خانواده در ایران (مناقشات نظری و شواهد تجربی). *مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی*، ۱۱(۴۱)، ۲۱۴-۲۳۹.

خانی، ریحانه و نصرالهی، زهرا (۱۳۹۲). تأثیر رشد جمعیت بر نوآوری در ایران و کشورهای منتخب در حال توسعه. *سیاست‌های راهبردی و کلان*، ۱(۴)، ۸۷-۱۰۶.

خانی، سعید و دانش‌مهر، حسین (۱۳۹۹). تفاوت‌های استانی سرمایه انسانی جمعیت در بستر تحولات جمعیتی ایران. *جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی*، ۷(۱۶)، ۲۸۵-۳۱۵.

روزنامه تعادل (۱۴۰۲). نرخ رشد جمعیت در ایران به کمترین میزان در ۲۵ سال گذشته رسیده است! [۱۴۰۲/۲/۱۸]، بازیابی شده در: <https://www.taadolnewspaper.ir/fa/tiny/news-202546>

ساروخانی، باقر (۱۳۷۵). *دایرةالمعارف تطبیقی علوم اجتماعی*. تهران: کیهان.

سرای، حسن (۱۳۹۱). *جمعیت‌شناسی: مبانی و زمینه‌ها*. تهران: سمت.

سمیعی‌نسب، مصطفی و ترابی، مرتضی (۱۳۸۹). شاخص‌ها و سیاست‌های جمعیتی در ایران. *برداشت دوم*، ۷(۱۱ و ۱۲)، ۱۴۳-۱۸۸.

صادقی، رسول (۱۳۸۸). *جمعیت و توسعه در ایران: ابعاد و چالش‌ها*. تهران: انتشارات مرکز مطالعات و پژوهش‌های جمعیتی آسیا و اقیانوسیه.

صادقی، رسول (۱۳۹۲). تعامل پویایی جمعیت و توسعه از دیدگاه ابن‌خلدون. *فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان*، ۳(۲)، ۲۰۹-۱۹۱.

صادقی، رسول (۱۳۹۱). تغییرات ساختار سنی و ظهور پنجره‌ی جمعیتی در ایران: پیامدهای اقتصادی و الزامات سیاستی. *مطالعات راهبردی زنان*، ۱۴(۵۵)، ۹۵-۱۵۰.

کریمی، جلیل و واعظزاده، ساجده (۱۳۹۹). زندگی در چارک چهارم؛ مطالعه سبک زندگی محلات محروم شهر کرمانشاه. *فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران*، ۱۳(۴)، ۵۱-۸۳.

محمودی، محمدجواد و مشفق، محمود (۱۳۸۸). چالش‌ها و فرصت‌های اقتصادی، اجتماعی ناشی از گذار جمعیتی با تأکید بر ایران. *نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران*، ۴(۷)، ۶۷-۸۶.

مرکز آمار ایران (۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰). *نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن کشور سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۵*. تهران: مرکز آمار ایران.

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۴۰۰). *قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت (مصوب ۱۴۰۰/۸/۱۹)*. تهران: مجلس شورای اسلامی.

مشفق، محمود؛ محمدجواد و مطیع حق‌شناس، نادر (۱۳۹۱). چشم‌انداز تحولات جمعیتی ایران: لزوم تجدیدنظر در سیاست‌های جمعیتی، *مطالعات*

راهبردی زنان. ۱۴(۵۵)، ۱۷۲-۱۵۵.

مشفق، محمود و میرزایی، محمد (۱۳۸۹). انتقال سنی در ایران: (تحولات سنی جمعیت و سیاست گذاری های اجتماعی - جمعیتی). *فصلنامه جمعیت*. ۱۷(۷۱) و (۷۲)، ۲۲-۱.

معزی، اسدالله (۱۳۷۱). *مبانی جمعیت‌شناسی*. تهران: آوای نور.

منصوریان، فاطمه؛ خزایی، سعید؛ شریعت پناهی، سیدپییمان و مشفق، محمود (۱۳۹۴). عوامل اثرگذار بر افزایش جمعیت کلان شهرها از دیدگاه متخصصان: مورد مطالعه، شهر تهران. *فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی*، ۸(۱)، ۲۱-۴۴.

میرزایی، محمد (۱۳۸۹). جمعیت و توسعه پایدار، در: زنجانی، حبیب‌الله؛ شادپور، کامل؛ میرزایی، محمد و امیرهوشنگ مهریار(مولفین). *جمعیت، توسعه و بهداشت باروری*، (صفحات ۶۲ تا ۷۵). تهران: بشری با همکاری تحفه.

میرزایی، محمد؛ دارابی، سعیده و باباپور، میترا. (۱۳۹۶). سال خوردگی جمعیت در ایران و هزینه‌های رو به افزایش بهداشت و درمان. *سالمنند: مجله سالمندی ایران*. ۱۲(۲)، ۱۵۶-۱۶۹.

میرزایی، محمد و عسکری ندوشن، عباس (۱۳۸۵). برنامه‌های توسعه، رویدادهای سیاسی بین‌الملل و جهت‌گیری مباحث جمعیت‌شناسی در قرن بیستم. *نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران*، ۱(۱)، ۸۱-۱۰۳.

میرصالحیان، اکبر و دالوند، مصیب (۱۳۹۷). تاریخچه بیماری‌های عفونی باکتریایی شایع در ایران. *مجله میکروبی‌شناسی پزشکی ایران*، ۲(۴)، ۲۳۰-۲۳۸.

میرفردی، اصغر (۱۳۸۵). *جهت‌گیری ارزشی و سازگاری آن با شاخص‌های توسعه انسانی در ایران: مطالعه موردی ساکنان شهرهای شیراز و یاسوج*. (رساله دکتری جامعه‌شناسی). دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

میرفردی، اصغر (۱۳۹۶). *پژوهشی جامعه‌شناختی پیرامون دگرگونی‌های اجتماعی در ممسنی از آغاز پهلوی*. شیراز: بنیاد فارس‌شناسی و انتشارات ارم شیراز.

میرفردی، اصغر؛ صادق‌نیا، آسیه و مرادی، رامین (۱۳۹۸). تحلیل موانع توسعه اجتماعی در ایران از دیدگاه اعضاء هیئت علمی جامعه‌شناسی دانشگاه‌های دولتی. *مجله علمی پژوهشی مطالعات توسعه اجتماعی فرهنگی*، ۷(۴)، ۱۳۱-۱۶۲.

هینز، جفری (۱۳۹۰). *مطالعات توسعه*. برگردان: رضا شیرزادی و جواد قبادی. تهران: نشر آگه.

- Behnam, J. (1967). *General Demography (Vol.2)*, Tehran: Social Research Institute. (Persian).
- Bennett, R., & Zaidi, A. (2016). Ageing and development: Putting gender back on the agenda. *International Journal on Ageing in Developing Countries*, 1(1), 5-19.
- Centers for Disease Control and Prevention (2021). Past Pandemics, Retrieved from: <https://www.cdc.gov/flu/pandemic-resources/basics/past-pandemics.html>. [July 27, 2021].
- Chasteland, JC. (1983). Population policy in the Third World eight years after Bucharest: hopes and realities. *Tiers Monde*. 24 (94):277-304. French.
- Chen, Q. (2021). Population policy, family size, and child malnutrition in Vietnam – Testing the trade-off between child quantity and quality from a child nutrition perspective, *Economics & Human Biology*, 41. Issue C.
- Coale, A. and Hoover, E. (1958). *Population Growth and Economic Development in Low-Income Countries: A Case Study of India's Prospects*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Davis, K. (1963). The theory of change and response in modern demographic history. *Population index*, 29(4), 345-366.
- Donaldson, P. (1990). *Nature against Us: The United States and the World Population Crisis, 1965–1980*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.
- Ehrlich, P. (1968/ 1988). *The population bomb*. New York: Ballantine Book.
- Eqbal Ashtiani, A. (2010). *Mughal History*. Tehran: Negah Publications. (Persian).
- Ge, S., Yang, D. T., and Zhang, J. (2018). Population policies, demographic structural changes, and the Chinese household saving puzzle, *European Economic Review*, 101: 181-209.
- Giddens, A. & Turner, J. (1993). *Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Harrod, R.F. (1939). An Essay in Dynamic Theory. *Economic Journal*, 49(193), 14-33.
- Headey, D. and A. Hodge. (2009). The effect of population growth on economic growth: A meta-regression analysis of the macroeconomic literature, *Population and Development Review* 35(2), 221–248.
- Hynes, J. (2011). *Development Studies*. Translated to Persian language by Reza Shirzadi and Javad Qobadi. Tehran: Agah Publications.
- Ined (2023). "Population policy" retrieved at: <https://www.ined.fr/en/glossary/population-policy/> [2023.4.25].
- Inglehart, R., & Baker, W. E. (2000). Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*, 65(1), 19-51.
- Iran Mahboub, J., Mirfardi, A. (2003). The study of the reciprocal effect of population increase and urbanization in Iran (1956-1996), *Population Journal*, 11 (45-46): 103-134. (Persian).

- Islamic Iran's Parliament Research Centre (2021). *Family and Youth Protection Law (approved on November 9, 2021)*. Islamic Iran's Parliament.
- Janadleh, A., & Rahnama, M. (2022). The second demographic transition in Europe and its implications for family policy in Iran (Theoretical controversies and empirical evidence). *Strategic Studies of public policy*, 11(41), 214-239.
- Karimi, J., & Vaezzadeh, S. (2020). Life in the fourth quarter; Study of lifestyle in deprived neighborhoods of Kermanshah city. *Journal of Iranian Cultural Research*, 13(4), 51-83.
- Kelley, A. (2001). "The population debate in historical perspective: Revisionism revised," in *Population Matters*, N. Birdsall, A. Kelley, and S. Sinding (eds.), pp. 24-54. New York: Oxford University Press.
- Khani, S., & Danesh Mehr, H. (2021). Provincial Differences in Human Capital in the Context of Iranian Demographic Transition. *Journal of Sociology of Social Institutions*, 7(16), 285-315.
- Kuznets, S. (1967). Population and economic growth. *Proceedings of the American philosophical Society*, 111(3), 170-193.
- Legatum Institute (2020). The Prosperity Index. Retrieved from: <https://www.prosperity.com>.
- Lesthaeghe, R. (1998). On theory development: Applications to the study of family formation. *Population and Development Review*, 24(1), 1-14.
- Lesthaeghe, R. (2010). The unfolding story of the second demographic transition. *Population and Development Review*, 36(2), 211-251.
- Lloyd-Sherlock, P. (2010). International development and population ageing. In *Population ageing and international development* (pp. 1-34). Policy Press.
- Mahmoodi, M.J. and Moshfegh, M. (2009). Economic and social challenges and opportunities caused by demographic transition with emphasis on Iran, *Journal of Population Association of Iran*, 4 (7): 67-86. (Persian).
- Malthus, T. R., (1803). *An Essay on the Principles of Population*, 2nd edition, Everyman edn. first edition: 1798.
- Mansourian, F., Khazaie, S., Shariatpanahi, S. P., & Moshfegh, M. (2015). The Influencing Factors on Population Growth in Metropolises from the Viewpoints of Experts: Case Study of Tehran. *Interdisciplinary Studies in Humanities*, 8(1), 21-44.
- May, J. (2012). *World Population Policies: Their Origin, Evolution, and Impact*. New York: Springer.
- McEvedy, C., and Jones, R. (1979). *Atlas of World Population History*, New York: Facts on File.
- McNeill, W. (1977). *Plagues and peoples*. Anchor.
- Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., and W. W. Behrens (1972). *The Limits to Growth*. New York: Universe Books.
- Mirfardi A, Sadeghnia A, Moradi R. The Sociological Analysis of Barriers

- to Social Development in Iran, from Iranian Sociologist's Point of view. *Quarterly Journal of Socio-Cultural Development Studies*, 7 (4):131-162
- Mirfardi, A. (2006). *Value Orientation and its Relationship to Socio-Economic Indicators of Human Development in Iran: A Case Study of Shiraz and Yasouj Residents*, Ph.D. Dissertation in Sociology, Shiraz: Shiraz University.
- Mirfardi, A. (2017). *A Sociological Study on the Social Changes in Mamasani from the Beginning of Pahlavi Dynasty*. Shiraz: Foundation for Fars Studies and Shiraz Eram Publications.
- Mirsalehian, A., Dalvand, M. (2018). History of Bacterial Infection Diseases in Iran. *Iran Journal of Medical Microbiology*, 12 (4): 230-238
- Mirzaie M, and Askari Nodoshan, A. (2006). Development programs, international political events, and the direction of demographic issues in the 20th century, *Journal of Population Association of Iran*, 1 (1): 81-103. (Persian).
- Mirzaie M, Darabi S. (2017). Population Aging in Iran and Rising Health Care Costs. *Salmand: Iranian Journal of Ageing*, 12 (2):156-169
- Mirzaie M. (2010). Population and sustainable development, in Zanjani, H., Shadpour, K., Mirzaie M., and Mehryar, A.H. (Authors), *Population, development, and reproductive health*, (Pp. 62-75). Tehran: Boshra Publications with the cooperation of Tohfeh Publications. (Persian).
- Moezi, A. (1992). *Introduction to Demography*. Tehran: Avay Noor.
- Moshfegh, M. and Mirzaie M, (2010). Age transition in Iran: (age changes of the population and socio-demographic policies), *Population Quarterly*, 17 (71-72): 1-22. (Persian).
- Moshfegh, M., Mahmoudi, M. J., & Moti Haghshenas, N. (2012). Prospects of Iran's Demographic Changes, the Necessity of Review in Population Policies. *Women's Strategic Studies*, 14(55 (spring 2012)), 151-172.
- National Academy of Sciences (NAS). (1971). *Rapid Population Growth: Consequences and Policy Implications*. Baltimore: *Johns Hopkins Press for the National Academies of Sciences*.
- Parsons, T. (1951). *The Social System*. New York: The Free Press.
- Pasley, J., & Wang, A. (2019). The 30 biggest population shifts in recent history. Available at: <https://www.businessinsider.com/countries-with-biggest-population-growth-change-2019-7>.
- Persa, R. (1984). *Social Demography*. Translated to Persian language by manowchehr Mohseni, Tehran: Tehran University Publications. (Persian).
- Robinson, J. A., & Srinivasan, T. N. (1997). Long-term consequences of population growth: Technological change, natural resources, and the environment, Chapter 21 in *Handbook of Population and Family Economics*, 1(B): 1175-1298.

- Sadeghi, R. (2009). *Population and Development in Iran: Dimensions and Challenges*, Tehran: Center for Population Studies and Research in Asia and the Pacific Publications. (Persian).
- Sadeghi, R. (2012). Age Structure Transitions and Emerging Demographic Window in Iran: Economic Outcomes and Policy Implications. *Women's Strategic Studies*, 14(55 (spring 2012)), 95-150. (In Persian).
- Sadeghi, R. (2013). The Interaction of Population Dynamics and Development from the Ibn Khaldun's Perspective. *Journal of Social Theories of Muslim Thinkers*, 3(2), 191-209.
- Saraiee, H. (2012). *Demography: Introduction and Backgrounds*. Tehran Samt Publications. Second edition.
- Saroukhani, B. (1996). *The Comparative Encyclopedia of Social Sciences*. Tehran: keyhan.
- Schultz, T. P. (1988). Education investments and returns. In *Handbook of development economics*, 1, 543-630.
- Schultz, T. P. (2007). Population Policies, Fertility, Women's Human Capital, and Child Quality, in *Handbook of Development Economics*, 4, 3249-3303.
- Simon, J. L. (1980). Resources, population, environment: an oversupply of false bad news. *Science*, 208(4451), 1431-1437.
- Sinding, S. (2007). "Overview and perspective," in *The Global Family Planning Revolution: Three Decades of Population Policies and Programs*, W. Robinson and J. Ross (eds.), pp. 1-12. Washington, DC: The World Bank.
- Sorsa, T. (ed.) (2020). *Sustainable Population Development in Finland: The 2020 Population Policy Report* by Väestöliitto. Available at: <https://www.vaestoliitto.fi/en/news/population-policies-for-the-21st-century-finland-as-a-case-example/>
- Statistical Center of Iran (1956 through 2016). *Iran's National Population and housing census*. Tehran: Statistical Center of Iran.
- Taadol Newspaper (2023). The population growth rate in Iran has reached the lowest rate in the last 25 years! In: <https://www.taadolnewspaper.ir/fa/tiny/news-202546> [May 8, 2023].
- Taghinezhad, A., Ghamamy, S. M.M., & Azizi, H. (2020). The Legislative Requirements of Population Policy in the Legal System of the Islamic Republic of Iran. *Family Law and Jurisprudence (Nedaye Sadiq)*, 24(72), 25-47.
- Todaro, M. (2012). *Economic Development in Third World*. Translated to Persian language by Gholamali farjadi, Tehran: Koohsar Publications. (Persian).
- UNDP (1996). *Human Development Report, 1996*. Oxford: Oxford University Press.
- UNDP (2020). *Human Development Reports*, Retrieved from: <http://hdr.undp.org/>. [3 Aug. 2020].
- United Nations (1995). *World Summit for Social Development*.

Copenhagen, 6-12 March.

United Nations (2022). World Population Prospect 2022. New York: UN
Available at: <https://reliefweb.int/report/world/world-population-prospects-2022-summary-results>. [Apr.15, 2023].

Walker, A. (2016). Population ageing from a global and theoretical perspective In *Age-friendly cities and communities in international comparison*, (47-64). Edited by Moulaert, T., & Garon, S. Cham, CHE: Springer International.

World Population Atlas (2020). Countries by Population Growth Rate. Available at: <https://www.worldatlas.com/articles/population-growth-by-country.html>.

References

Behnam, J. (1967). General Demography (Vol.2), Tehran: Social Research Institute. (Persian).

Bennett, R., & Zaidi, A. (2016). Ageing and development: Putting gender back on the agenda. *International Journal on Ageing in Developing Countries*, 1(1), 5-19.

Boserup, E. (1981) Population and economic change: A study of long term trends, Chicago: University of Chicago Press.

Centers for Disease Control and Prevention (2021). Past Pandemics, Retrieved from: <https://www.cdc.gov/flu/pandemic-resources/basics/past-pandemics.html>. [July 27, 2021].

Chasteland, JC. (1983). Population policy in the Third World eight years after Bucharest: hopes and realities. *Tiers Monde*. 24(94):277-304. French.

Chen, Q. (2021). Population policy, family size, and child malnutrition in Vietnam-Testing the trade-off between child quantity and quality from a child nutrition perspective, *Economics & Human Biology*, 41. Issue C.

Coale, A. and Hoover, E. (1958). Population Growth and Economic Development in Low-Income Countries: A Case Study of India's Prospects. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Davis, K. (1963). The theory of change and response in modern demographic history. *Population index*, 29(4), 345-366.

Demeny, P. (2003). Population policy dilemmas in Europe at the dawn of the twenty ifst century. *Population and development review*, 29(1), 1-28.

Donaldson, P. (1990). Nature against Us: The United States and the World Population Crisis, 1965–1980. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.

Ehrlich, P. (1968/ 1988). The population bomb. New York: Ballantine Book.

Eqbal Ashtiani, A. (2010). Mughal History. Tehran: Negah Publications. (In Persian).

Ge, S., Yang, D. T., and Zhang, J. (2018). Population policies, demographic structural changes, and the Chinese household saving

- puzzle, *European Economic Review*, (101), 181-209.
- Giddens, A. & Turner, J. (1993). *Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Harrod, R.F. (1939). *An Essay in Dynamic Theory*. *Economic Journal*, 49(193), 14-33.
- Headey, D. and A. Hodge. (2009). The effect of population growth on economic growth: A meta-regression analysis of the macroeconomic literature, *Population and Development Review* 35(2), 221–248.
- Hynes, J. (2011). *Development Studies*. Translated to Persian language by Reza Shirzadi and Javad Qobadi. Tehran: Agah Publications.
- Ined (2023). "Population policy" retrieved at: <https://www.ined.fr/en/glossary/population-policy/> [2023.4.25].
- Inglehart, R., & Baker, W. E. (2000). Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*, 65(1), 19-51.
- Iran Mahboub, J., Mirfardi, A. (2003). The study of the reciprocal effect of population increase and urbanization in Iran (1956-1996), *Population Journal*, 11(45-46), 103-134. (In Persian).
- Islamic Iran's Parliament Research Centre (2021). *Family and Youth Protection Law* (approved on November 9, 2021). Islamic Iran's Parliament.
- Janadleh, A., & Rahnama, M. (2022). The second demographic transition in Europe and its implications for family policy in Iran (Theoretical controversies and empirical evidence). *Strategic Studies of public policy*, 11(41), 214-239.
- Karimi, J., & Vaezzadeh, S. (2020). Life in the fourth quarter; Study of lifestyle in deprived neighborhoods of Kermanshah city. *Journal of Iranian Cultural Research*, 13(4), 51-83.
- Kelley, A. (2001). "The population debate in historical perspective: Revisionism revised," in *Population Matters*, N. Birdsall, A. Kelley, and S. Sinding (eds.), pp. 24–54. New York: Oxford University Press.
- Khani, R., & Nasrollahi, Z. (2014). The impact of population growth on innovation in selected developing. *Quarterly Journal of The Macro and Strategic Policies*, 1(4), 87-106. (In Persian).
- Khani, S., & Danesh Mehr, H. (2021). Provincial Differences in Human Capital in the Context of Iranian Demographic Transition. *Journal of Sociology of Social Institutions*, 7(16), 285-315.
- Kuznets, S. (1967). Population and economic growth. *Proceedings of the American philosophical Society*, 111(3), 170-193.
- Legatum Institute (2020). *The Prosperity Index*. Retrieved from: <https://www.prosperity.com>.
- Lesthaeghe, R. (1998). On theory development: Applications to the study of family formation. *Population and Development Review*, 24(1), 1-14.
- Lesthaeghe, R. (2010). The unfolding story of the second demographic transition. *Population and Development Review*, 36(2), 211-251.
- Lloyd-Sherlock, P. (2010). International development and population ageing. In *Population ageing and international development* (pp. 1-34).

- Policy Press.
- Mahmoodi, M.J. and Moshfegh, M. (2009). Economic and social challenges and opportunities caused by demographic transition with emphasis on Iran, *Journal of Population Association of Iran*, 4(7), 67-86. (In Persian).
- Malthus, T. R., (1803). *An Essay on the Principles of Population*, 2nd edition, Everyman edn. first edition: 1798.
- Mansourian, F., Khazaie, S., Shariatpanahi, S. P., & Moshfegh, M. (2015). The Influencing Factors on Population Growth in Metropolises from the Viewpoints of Experts: Case Study of Tehran. *Interdisciplinary Studies in Humanities*, 8(1), 21-44.
- May, J. (2012). *World Population Policies: Their Origin, Evolution, and Impact*. New York: Springer.
- McEvedy, C. and Jones, R. (1979). *Atlas of World Population History*, New York: Facts on File.
- McNeill, W. (1977). *Plagues and peoples*. Anchor.
- Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., and W. W. Behrens (1972). *The Limits to Growth*. New York: Universe Books.
- Mirfardi A, Sadeghnia A, Moradi R. The Sociological Analysis of Barriers to Social Development in Iran, from Iranian Sociologist's Point of view. *Quarterly Journal of Socio-Cultural Development Studies*, 7(4), 131-162
- Mirfardi, A. (2006). *Value Orientation and its Relationship to Socio-Economic Indicators of Human Development in Iran: A Case Study of Shiraz and Yasouj Residents*, Ph.D. Dissertation in Sociology, Shiraz: Shiraz University.
- Mirfardi, A. (2017). *A Sociological Study on the Social Changes in Mamasani from the Beginning of Pahlavi Dynasty*. Shiraz: Foundation for Fars Studies and Shiraz Eram Publications.
- Mirsalehian, A, Dalvand, M. (2018). History of Bacterial Infection Diseases in Iran. *Iran Journal of Medical Microbiology*, 12(4), 230-238.
- Mirzaie M, and Askari Nodoshan, A. (2006). Development programs, international political events, and the direction of demographic issues in the 20th century, *Journal of Population Association of Iran*, 1(1), 81-103. (In Persian).
- Mirzaie M, Darabi S. (2017). Population Aging in Iran and Rising Health Care Costs. *Salmand: Iranian Journal of Ageing*, 12 (2), 156-169.
- Mirzaie M. (2010). Population and sustainable development, in Zanjani, H., Shadpour, K., Mirzaie M., and Mehryar, A.H. (Authors), *Population, development, and reproductive health*, (Pp. 62-75). Tehran: Boshra Publications with the cooperation of Tohfeh Publications. (In Persian)
- Moezi, A. (1992). *Introduction to Demography*. Tehran: Avay Noor.
- Moshfegh, M. and Mirzaie M, (2010). Age transition in Iran: (age changes of the population and socio-demographic policies), *Population Quarterly*, 17(71-72), 1-22. (In Persian)

- Moshfegh, M., Mahmoudi, M. J., & Moti Haghshenas, N. (2012). Prospects of Iran's Demographic Changes, the Necessity of Review in Population Policies. *Women's Strategic Studies*, 14(55 (spring 2012)), 151-172.
- National Academy of Sciences (NAS). (1971). *Rapid Population Growth: Consequences and Policy Implications*. Baltimore: Johns Hopkins Press for the National Academies of Sciences.
- Parsons, T. (1951). *The Social System*. New York: The Free Press.
- Pasley, J., & Wang, A. (2019). The 30 biggest population shifts in recent history. Available at: <https://www.businessinsider.com/countries-with-biggest-population-growth-change-2019-7>.
- Persa, R. (1984). *Social Demography*. Translated to Persian language by manowchehr Mohseni, Tehran: Tehran University Publications. (In Persian)
- Robinson, J. A., & Srinivasan, T. N. (1997). Long-term consequences of population growth: Technological change, natural resources, and the environment, Chapter 21 in *Handbook of Population and Family Economics*, 1(B), 1175-1298.
- Sadeghi, R. (2009). *Population and Development in Iran: Dimensions and Challenges*, Tehran: Center for Population Studies and Research in Asia and the Pacific Publications. (In Persian).
- Sadeghi, R. (2012). Age Structure Transitions and Emerging Demographic Window in Iran: Economic Outcomes and Policy Implications. *Women's Strategic Studies*, 14(55 (spring 2012)), 95-150. (In Persian)
- Sadeghi, R. (2013). The Interaction of Population Dynamics and Development from the Ibn Khaldun's Perspective. *Journal of Social Theories of Muslim Thinkers*, 3(2), 191-209. (In Persian)
- Samiee Nasab, M. & Torabi, M. (2009). "Population indicators and policies in Iran", Second Edition 7 (11 and 12), 143-188. (In Persian)
- Saraiee, H. (2012). *Demography: Introduction and Backgrounds*. Tehran Samt Publications. Second edition.
- Saroukhani, B. (1996). *The Comparative Encyclopedia of Social Sciences*. Tehran: keyhan. (In Persian)
- Schultz, T. P. (1988). Education investments and returns. In *Handbook of development economics*, (1), 543-630.
- Schultz, T. P. (2007). Population Policies, Fertility, Women's Human Capital, and Child Quality, in *Handbook of Development Economics*, (4), 3249-3303.
- Simon, J. L. (1980). Resources, population, environment: an oversupply of false bad news. *Science*, 208(4451), 1431-1437.
- Sinding, S. (2007). "Overview and perspective," in *The Global Family Planning Revolution: Three Decades of Population Policies and Programs*, W. Robinson and J. Ross (eds.), pp. 1-12. Washington, DC: The World Bank.
- Sorsa, T. (ed.) (2020). *Sustainable Population Development in Finland*:

- The 2020 Population Policy Report by Väestöliitto. Available at: <https://www.vaestoliitto.fi/en/news/population-policies-for-the-21st-century-finland-as-a-case-example/>
- Statistical Center of Iran (1956 through 2016). Iran's National Population and housing census. Tehran: Statistical Center of Iran. (In Persian)
- Taadol Newspaper (2023). The population growth rate in Iran has reached the lowest rate in the last 25 years! In: <https://www.taadolnewspaper.ir/fa/tiny/news-202546> [May 8, 2023]. (In Persian)
- Taghinezhad, A., Ghamamy, S. M.M., & Azizi, H. (2020). The Legislative Requirements of Population Policy in the Legal System of the Islamic Republic of Iran. *Family Law and Jurisprudence (Nedaye Sadiq)*, 24(72), 25-47. (In Persian)
- Todaro, M. (2012). *Economic Development in Third World*. Translated to Persian language by Gholamali farjadi, Tehran: Koohsar Publications. (In Persian)
- UNDP (1996). *Human Development Report, 1996*. Oxford: Oxford University Press.
- UNDP (2020). *Human Development Reports*, Retrieved from: <http://hdr.undp.org/>. [3 Aug. 2020].
- United Nations (1995). *World Summit for Social Development*. Copenhagen, 6-12 March.
- United Nations (2022). *World Population Prospect 2022*. New York: UN Available at: <https://reliefweb.int/report/world/world-population-prospects-2022-summary-results>. [Apr.15, 2023].
- Walker, A. (2016). Population ageing from a global and theoretical perspective In *Age-friendly cities and communities in international comparison*, (47-64). Edited by Moulaert, T., & Garon, S. Cham, CHE: Springer International.
- World Population Atlas (2020). *Countries by Population Growth Rate*. Available at: <https://www.worldatlas.com/articles/population-growth-by-country.html>

پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی